

De tegenwoordigheid van het verleden. Duitse Zeitgeschichte in de jaren negentig

Het is zeker niet overdreven te stellen dat de Duitse historiografie haar internationale reputatie vooral aan de contemporaine geschiedschrijving of *Zeitgeschichte* te danken heeft. In dat kader worden immers de discussies gevoerd waarvan de weerklink tot ver over de grenzen hoorbaar is. Vaak zijn Duitse historici prominent aanwezig in de grote debatten van hun tijd en vinden nieuwe historische studies weerklink in de actualiteitenmagazines op radio en televisie en in de 'feuilletons' van de kwaliteitskranten. Meer dan elders in Europa heeft 'geschiedenis' in Duitsland een soort publieke functie gekregen, omdat ze verbonden wordt met de politiek en de positie van het land zelf¹. De snelle hereniging en de zoektocht naar een nieuwe 'normaliteit' hebben daar geen afbreuk aan gedaan². Deze bijdrage wil een kort

overzicht geven van de voornaamste historiografische ontwikkelingen in Duitsland gedurende de laatste tien jaar. Daarbij gaat de aandacht naar de nieuwste trends in de geschiedschrijving van politiek en cultuur³.

Politieke geschiedenis : van *Historikerstreit* tot Goldhagen-affaire

De jaren negentig staan in Duitsland in het teken van de nasleep van de hereniging van 1990 die pas tegen het einde van dit decennium zal afgerond zijn met de politieke verhuis van Bonn naar Berlijn⁴. De Duitse geschiedeniswetenschap aan de universiteiten en de grote wetenschappelijke instellingen onderging noodzakelijk de gevolgen van een drastische reorganisatie⁵. Maar naast de structurele ingrepen deden zich voor de geschiedschrijving ook inhoudelijke veranderingen voor. De thema's die momenteel in de politieke geschiedschrijving opgang maken, vinden grotendeels hun oorsprong in de

-
- 1 In navolging van o.m. H. Lübke, J. Rüsen e.a. stelde ook de politoloog Martin Greiffenhagen vast dat er een evident verband bestaat tussen 'geschiedenisbewustzijn' en politieke legitimiteit in Duitsland : M. GREIFFENHAGEN, *Politische Legitimität in Deutschland*, (Bundeszentrale für politische Bildung), Bonn, 1988, p. 53-64.
 - 2 Na lange tijd enigszins uit het gezichtsveld te zijn verdwenen, kwam ook in de geschiedschrijving de natie weer op het voorplan. Verschillende buitenlandse waarnemers hebben op dit fenomeen gewezen. Zie : S. BERGER, "Historians and Nation-building in Germany after Reunification", in *Past and Present*, 1995, 148, p. 187-222; K.H. JARAUSCH, "Normalisierung oder Re-Nationalisierung ? Zur Umdeutung der deutschen Vergangenheit", in *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft*, (=GG) 1995, 4, p. 571-584.
 - 3 Wie op de hoogte wil blijven van de recente ontwikkelingen in de Duitse historiografie kan, naast de bibliografieën en recensies in de historische vaktijdschriften, terecht bij o.a. het weekblad *Das Parlament* (uitgegeven door de *Bundeszentrale für politische Bildung* in Bonn), *Archiv für Sozialgeschichte* (uitgegeven door de *Friedrich-Ebert-Stiftung* en het *Institut für Sozialgeschichte* in Bonn en Braunschweig) en *Neue Politische Literatur. Berichte über das internationale Schrifttum* (=NPL).
 - 4 Over de rol van historici in de hoofdstadkwesitie : U. WENGST (Hrsg.), *Historiker betrachten Deutschland. Beiträge zum Vereinigungsprozeß und zur Hauptstadtdiskussion*, Bonn/Berlin, 1992.
 - 5 Dit aspect kwam reeds eerder aan bod in mijn bijdrage over de geschiedschrijving na de vereniging van Oost- en West-Duitsland : G. VERBEECK, "Afrekening en reconstructie. *Zeitgeschichte* in het herenigde Duitsland", in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 1997, 2, p. 67-89.

Historikerstreit van het midden van de jaren tachtig ⁶. Maar onder invloed van een sterk gewijzigde internationale context sinds 1989 werden nieuwe accenten gelegd. Het gaat daarbij wezenlijk nog steeds over de ‘historische plaats van het nationaal-socialisme’ ⁷. Oeverloos zijn de debatten over het nazi-regime, de Holocaust en de rol van Duitsland in de Tweede Wereldoorlog en zelden worden ze gevoerd op basis van nieuwe onderzoeksresultaten of onthullingen in detailstudies. Meestal zijn het polemische stellingnames of een overzichtswerk van gevestigde historici die het vuur van het publieke debat nieuw leven in blazen ⁸.

Opmerkelijk daarbij is het feit dat, ondanks beweerde intenties om het *niet* te doen, het beeld van het nazi-regime bijna toch altijd *wel* als een soort raster op de hele Duitse geschiedenis wordt gelegd. Discussies over de periode 1933-

1945 hebben praktisch altijd gevolgen voor het Duitse geschiedenisbeeld in het algemeen. De visies op het nationaal-socialisme houden steeds verband met vragen over oorzakelijke continuïteitslijnen en historische verantwoordelijkheden. Dit ‘historiografisch perspectivisme’ is zometertoe onoverkomelijk dan blijkbaar toch wel moeilijk te vermijden ⁹. Dit geldt zowel voor de periode die aan Hitlers machtsovername voorafgaat als voor de periode na 1945. In het eerste geval wordt gezocht naar de ‘voorgeschiedenis’, de ‘historische voedingsbodem’ en ‘voorwaarden die hebben mogelijk gemaakt’, in het tweede geval gaat het over de ‘gevolgen’ en de ‘erfenis’ van het nazi-regime ¹⁰. Dat de Duitse *geschiedenis* ‘in de schaduw van Hitler’ zou staan, is een overdrijving en als zodanig een onjuiste voorstelling. Maar het *geschiedenisbeeld* schijnt zich moeilijk aan die schaduwen te kunnen onttrekken ¹¹.

6 De Berlijnse historicus Wolfgang Wippermann, zelf een ‘afvallig’ leerling van Ernst Nolte, geeft een overzicht van de centrale thema’s in het politiek-historische debat in Duitsland sinds de *Historikerstreit*. Alhoewel zijn boek een openlijke partijdigheid verraadt, biedt het een goed inzicht in de verbindingslijnen tussen de *Historikerstreit* en de Goldhagen-affaire: W. WIPPERMANN, *Wessen schuld? Vom Historikerstreit zur Goldhagen-Kontroverse*, Berlin, 1997, p. 7-9; p. 123-127.

7 W. H. PEHLE (Hrsg.), *Der historische Ort des Nationalsozialismus. Annäherungen*, Frankfurt a.M., 1990. Deze bundel bevat bijdragen van verschillende specialisten over het nationaal-socialisme alsook over de historische beeldvorming ervan in zowel het Duitse als in het internationale onderzoek.

8 Veruit de beste inleiding tot de historiografische debatten over het nationaal-socialisme en het Derde Rijk is nog steeds van de hand van de Britse historicus Ian Kershaw: I. KERSHAW, *The Nazi Dictatorship. Problems and Perspectives of Interpretation*, London/New York/Melbourne/Auckland, 1985. (Latere geactualiseerde herdrukken bevatten bijdragen over de *Historikerstreit* en de recente omgang met het NS-verleden).

9 Zie b.v. de in opdracht van het *Militär-geschichtliches Forschungsamt* uitgegeven bundel H.-E. VOLKMAN (Hrsg.), *Ende des Dritten Reiches - Ende des Zweiten Weltkrieges. Eine perspektivistische Rückschau*, München/Zürich, 1995.

10 K.-E. JEISMANN, “Geschichte in der Wahrnehmung der Gegenwart: politisches Argument oder politische Bildung?”, in *Streitfall Deutsche Geschichte. Geschichts- und Gegenwartsbewußtsein in den 80er Jahren herausgegeben von der Landeszentrale für politische Bildung Nordrhein-Westfalen*, Essen, 1988, p. 47.

11 R. J. EVANS, *In Hitler’s Shadow. West German Historians and the Attempt to escape from the Nazi Past*, New York, 1989.

In de *Historikerstreit* die in de zomer van 1986 losbarstte, ging het om de plaats van de nationaal-socialistische jodenmoord tijdens de Tweede Wereldoorlog in het Duitse geschiedenisbewustzijn van vandaag ¹². De kwestie van 'de singulariteit' van deze enorme misdaad wierp de vraag op of een deel van de schuld misschien kon afgelost worden door te verwijzen naar andere 'vergelijkbare' massamoorden ¹³. Het thema van een 'oorzakelijk verband' (de zogenaamde 'causale nexus') tussen de Holocaust en de uitroeiing van de Koelakken in de Sovjet-Unie moest de 'gelijkschakeling' tussen stalinisme en nationaal-socialisme aannemelijk maken. De stellingnames van historici als Ernst Nolte en anderen bracht een massaal debat op gang over de 'normalisering' en de 'historisering' van het nationaal-socialisme : moest de

episode tussen 1933 en 1945, dat veel te lang als een geïsoleerd tijdvak beschouwd was geworden, niet van zijn uitzonderlijk karakter ontdaan worden ¹⁴ ? Dit had verregaande consequenties voor de benadering van het (door niemand betwiste) misdadige karakter van het Derde Rijk. In navolging van Hannah Arendt vele jaren eerder verschoof de aandacht gaandeweg van de 'monumentaliteit' naar de 'banaliteit' van het kwade. Het nationaal-socialisme moest als een min of meer 'neutrale episode' zoals alle andere worden onderzocht en niet langer op de eerste plaats door een moraliserende bril bekeken worden. Het Derde Rijk werd in de context van de Duitse geschiedenis geplaatst en er werden parallelle ontwikkelingen - bijvoorbeeld op het vlak van de sociale politiek - gesuggereerd met andere politieke regimes en zelfs met democra-

12 De literatuur die zowel in Duitsland als daarbuiten naar aanleiding van de *Historikerstreit* verscheen, is totaal onoverzichtelijk. Veruit de beste synthese waarin het historisch debat in zijn politieke, ideologische en culturele context wordt plaatst, is van de hand van de Harvard-historicus Charles S. Maier : C. MAIER, *The Unmasterable Past. History, Holocaust, and German National Identity*, Cambridge/London, 1988. De beste, maar sterk polemische, bijdrage van Duitse zijde is : H.-U. WEHLER, *Entsorgung der deutschen Vergangenheit ? Ein polemischer Essay zum 'Historikerstreit'*, München, 1988. De verschillende stellingnames werden gebundeld in : "Historikerstreit". *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*, München/Zürich, 1987.

13 Het probleem van de absolute 'uniciteit' van de jodenuitroeiing leidt soms tot de absurde conclusie dat de Holocaust principieel 'onbegrijpelijk' zou zijn, een thema waarmee bij voorkeur door niet-historici (filosofen, moralisten en literatuurwetenschappers) wordt uitgepakt. Hanno Loewy stelde een bundel samen over de 'grenzen van het begrijpen' met betrekking tot de Holocaust : H. LOEWY (Hrsg.), *Die Grenzen des Verstehens. Eine Debatte über die Besetzung der Geschichte*, Reinbek, 1992. Zie ook : D. DINER, "Zwischen Aporie und Apologie. Über Grenzen der Historisierbarkeit des Nationalsozialismus", in D. DINER (Hrsg.), *Ist der Nationalsozialismus Geschichte ? Zu Historisierung und Historikerstreit*, Frankfurt a.M., 1987, p. 73 : "Auschwitz ist ein Niemandsland des Verstehens, ein schwarzer Kasten des Erklärens, ein historiographische Deutungsversuche aufsaugendes, ja außerhistorische Bedeutung annehmendes Vakuum". Het oude dictum van Wittgenstein - "Worüber man nicht sprechen kann, darüber soll man schweigen" - hebben de aanhangers van deze theorie niet ter harte genomen. Het zogenaamde 'onbeschrijfbare van de Holocaust' heeft anders de onstuitbare literatuurstroom over het thema niet kunnen verhinderen.

14 De terminologie is ontleend aan het bekende pleidooi van de in 1989 overleden Münchense historicus Martin Broszat, tevens directeur van het *Institut für Zeitgeschichte* : "Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus (1985)", in M. BROSZAT, *Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*, München, 1986, p. 159-173. Zie verder ook : D. DINER (Hrsg.), *Ist der Nationalsozialismus Geschichte ? Zu Historisierung und Historikerstreit*, Frankfurt a.M., 1987.

tische landen ¹⁵. Daarnaast werden ook discussies gevoerd over de geografische positie van Duitsland in Europa, de schuld voor het uitbreken van de oorlog tegen de Sovjet-Unie en de rol van Duitse soldaten aan het Oostfront. Critici zagen in de 'revisionistische tendensen' een poging om een 'conventioneel nationaal bewustzijn' nieuw leven in te blazen met een ongecompliceerde verhouding tot de eigen geschiedenis als sluitstuk (J. Habermas). De burgers van de Bondsrepubliek - van een mogelijke hereniging was toen nog lang geen sprake - moesten zo snel mogelijk hun nationaal zelfvertrouwen terugkrijgen. Dat was hen door de in stand gehouden 'obsessies' voor de misdaden uit het verleden ontzegd geworden, zo luidde het. De bouw van nationale musea en andere door de overheid gesteunde initiatieven moesten daarvoor de nodige impulsen geven.

De *Historikerstreit* was al over zijn hoogtepunt heen toen zowat het hele land

zich door de gebeurtenissen van 1989/90 ingehaald voelde. Het debat had als nooit voordien van de Duitse geschiedenis een strijdpunt gemaakt en had ook in het buitenland - naast de Duitstalige wereld vooral Israël, de Verenigde Staten en Engeland - talrijke geëngageerde reacties uitgelokt ¹⁶. Met de problemen van de hereniging in het vooruitzicht geraakte de discussie uitgewoed. Eén van de gecontesteerde initiatieven bleek dan toch een groot publiek succes te zijn: in Berlijn en in Bonn openden de lang aangekondigde musea voor nationale geschiedenis hun deuren, respectievelijk voor de periode tot 1945 en voor de geschiedenis van de Bondsrepubliek ¹⁷. De scherpte van de persoonlijke tegenstellingen nam af en niet alles wat Nolte, Hildebrand, Hillgruber, Fest en Stürmer destijds beweerden, werd als 'revisionistisch' verketterd. Wellicht is de opkomst van een veel extremer 'revisionisme', namelijk de ontkenning van de Holocaust, daar niet helemaal vreemd aan ¹⁸. Toonaangevende progres-

15 'Normalisering' en 'modernisering' (zie verder) zijn begrippen die vooral in de recentere sociale geschiedschrijving van het NS-regime resultaten hebben geboekt. Zie: M. BURLEIGH (Ed.), *Confronting the Nazi Past. New Debates on Modern German History*, London, 1996, p. 1-22.

16 In het buitenland werd het debat onder Duitse historici met grote belangstelling maar niet altijd met even grote deskundigheid gevolgd. De reacties waren meestal bijzonder eenzijdig en bleven in sommige gevallen niet van domme anti-Duitse sentimenten verschoond. In veel gevallen werd de *Historikerstreit* in verband gebracht met andere gebeurtenissen in binnen- en buitenland, zoals de affaires rond Rainer Fassbinder, Klaus Barbie of Kurt Waldheim. Men zag in al deze evenementen eenvoudigweg de manifestatie van een 'ruk naar rechts', zonder op de argumenten van voor- en tegenstanders in te gaan. Zie: I. KERSHAW, "Neue deutsche Unruhe? Das Ausland und der Streit um die deutsche National- und Zeitgeschichte", in *Streitfall Deutsche Geschichte*, p. 111-130; G. CORNI, "Neue deutsche Unruhe? Das Ausland und der innerdeutsche Streit um die National- und Zeitgeschichte aus italienischer Sicht", in *Streitfall Deutsche Geschichte*, p. 131-140.

17 Met dank aan Koen Van Den Eeckhout die in het kader van zijn licentiaatsverhandeling het nodige materiaal verzamelde over de museumdebatten in Duitsland: K. VAN DEN EECKHOUT, *Discussies over twee Duitse historische musea. 'Haus der Geschichte' en 'Deutsches Historisches Museum'*, (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, departement Geschiedenis, KUL), Leuven, 1997.

18 G. VERBEECK, "De erfenis van de schuld. Historisch revisionisme in Duitsland", in G. VERBEECK (red.), *De verdwenen gaskamers. De ontkenning van de Holocaust*, Leuven/Amersfoort, 1997, p. 161-178. De opkomst

sieve intellectuelen gingen standpunten innemen die voordien het monopolie van rechts bleken te zijn ¹⁹. Ernst Nolte zelf verdween naar de achtergrond, zeker toen bleek dat hij vanuit een gemarginaliseerde positie voor een ‘democratisch gelouterd rechts radicalisme’ ging pleiten ²⁰.

De *Historikerstreit* was uitgewoed, en grotendeels in het voordeel van de critici beslecht, maar de belangstelling voor het onderwerp zelf bleef erg groot. Thema's die voordien ongetwijfeld als politiek incorrect verketterd geweest zouden zijn, kregen onder invloed van de sterk veranderde situatie nieuwe belangstelling. Dit was bijvoorbeeld het geval met de zogenaamde *Vergleichende Diktaturenforschung* die na de val van het communisme opnieuw in de mode kwam ²¹. De oude totalitarisme-theorie, vooral sinds de jaren zestig in onbruik geraakt ²², be-

leefde een renaissance in talrijke aangekondigde studies waarin een vergelijking zou gemaakt worden tussen het dagelijkse leven en de onderdrukking in zo verschillende regimes als het Derde Rijk en de DDR ²³. Meer dan vroeger gingen historici nu ook belangstelling hebben voor de doorstroming van levensgeschiedenissen, structuren en mentaliteiten in het oosten van Duitsland. Of hoe het taboe op het fascisme in de vroegere DDR verder werd ontmaskerd. Maar tegelijkertijd moet ook vastgesteld worden dat de vernieuwingsdrang niet altijd even veel vruchten heeft afgeworpen ²⁴. Het debat over totalitarisme (of extremisme) wordt vooral in kringen van politologen gevoerd en heeft de geschiedeniswetenschap minder dan verwacht concrete voordelen opgeleverd ²⁵. Archieven uit de vroegere DDR (en de daaraan voorafgaande *Sowjetische Besatzungszone*) die vrij gekomen zijn, zullen ongetwijfeld

van het negationisme in Duitsland - en van andere vormen van historisch revisionisme - heeft aanleiding gegeven tot een aantal publicaties die het fenomeen met wetenschappelijke argumenten willen bestrijden. W. BENZ (Hrsg.), *Legenden Lügen Vorurteile. Ein Wörterbuch zur Zeitgeschichte*, München, 1992; B. BAILER-GALANDA, W. BENZ & W. NEUGEBAUER (Hrsg.), *Wahrheit und Auschwitzlüge. Zur Bekämpfung 'revisionistischer' Propaganda*, Wien, 1995.

- 19 Te denken valt aan de standpunten die door sommige vertegenwoordigers van de Duitse intelligentsia als Botho Strauß, Martin Walser of Hans Magnus Enzensberger werden ingenomen. Zie : C. LEGGIEWIE, *Druck von rechts. Wohin treibt die Bundesrepublik ?* München, 1993, p. 114-129.
- 20 "Ein historisches Recht Hitlers ? Der Faschismus-Interpret Ernst Nolte über den Nationalsozialismus, Auschwitz und die Neue Rechte", in *Der Spiegel*, 1994, 40, p. 83.
- 21 G. VERBECK, "Afrekening en reconstructie", p. 78-79. Zie b.v. : L. KÜHNHARDT e.a. (Hrsg.), *Die doppelte deutsche Diktaturerfahrung. Drittes Reich und DDR - ein historisch-politikwissenschaftlicher Vergleich*, Frankfurt a.M., 1994.
- 22 Wat veelvuldig heftig werd bekritiseerd door de Bonner politoloog en historicus Karl Dietrich Bracher : K. D. BRACHER, "Totalitarismus als Begriff und Realität", in *Wendezeiten der Geschichte. Historisch-politische Essays*, München, 1995, p. 173-184.
- 23 W. WIPPERMANN, *Wessen schuld ?*, p. 10-33.
- 24 In Dresden werd het *Hannah-Arendt-Institut für Totalitarismusforschung* in het leven geroepen, met het doel de vergelijkende studie van het Derde Rijk en DDR te bevorderen. Ophefmakende resultaten liggen voorlopig nog niet voor.
- 25 Zie b.v. het sinds 1989 door Uwe Backes en Eckhard Jesse uitgegeven *Jahrbuch Extremismus und Demokratie* (E&D).

aanleiding geven tot nieuwe inzichten, maar veel concrete onderzoeksresultaten moeten nu nog afgewacht worden²⁶. Te denken valt dan bijvoorbeeld aan Stalins Duitslandpolitiek, de Koude Oorlog en de Duits-Duitse relaties.

Oude kwesties zoals het ‘moderne’ karakter van het nationaal-socialisme of de geopolieke *Mittellage* van Duitsland in Europa kwamen ook in de jaren negentig in sterk ideologisch vaarwater²⁷. De moderniseringsthese is van oudsher controversieel geweest²⁸. Ze heeft er enerzijds toe bijgedragen dat het relatief ‘moderne’ karakter van het nazi-regime beter werd belicht. Ze komt ook het inzicht ten goede dat het moderniseringsproces uitgesproken negatieve en perverse bijverschijnselen genereert (bureaucratisering, ‘sociale hygiëne’ en ten slotte genocide)²⁹. Wie genuanceerd omgaat met de moderniseringsthese houdt wel rekening met de januskop van het NS-regime. Propaganda en ideologische zinsbegoocheling waren essentiële kenmerken van het

regime, zoals onder meer in een studie over de ‘schone schijn van het Derde Rijk’ nog werd aangetoond³⁰. Anderszijds moet gewaarschuwd worden voor een moderniseringstheorie die, indien de argumenten niet zorgvuldig worden geformuleerd en slordig met de feiten wordt omgesprongen, een alibi wordt voor een platte trivialisering van het nazisme³¹. In veel Duitse en andere stamcafé’s weerklinkt immers het vertrouwde *Autobahn*-argument: “*Hitler hat doch die Autobahn gebaut, und das Dritte Reich hatte auch gute Seiten*”.

De discussie over wat in de ogen van sommigen de ‘tragische *Mittellage*’ van Duitsland in het hart van Europa is, en die twee wereldoorlogen uitgelokt zou hebben, heeft in de jaren negentig nieuwe impulsen gekregen³². Dit gebeurde niet het minst onder invloed van de gebeurtenissen in Centraal- en Oost-Europa en de groeiende nostalgie bij sommige schrijvers uit de landen van het vroegere Oostblok naar de verloren gegane glorie

26 J. KOCKA, “Die Geschichte der DDR als Forschungsproblem”, in J. KOCKA (Hrsg.), *Historische DDR-Forschung. Aufsätze und Studien*, Berlin, 1993, p. 9-26.

27 U. BACKES, E. JESSE & R. ZITELMANN (Hrsg.), *Die Schatten der Vergangenheit. Impulse zur Historisierung des Nationalsozialismus*, Frankfurt a.M., 1990; M. PRINZ & R. ZITELMANN (Hrsg.), *Nationalsozialismus und Modernisierung*, Darmstadt, 1991.

28 Dit discussiepunt kwam onder meer in 1996 nog aan de orde toen bleek dat binnen de ophefmakende reeks *Propyläen Geschichte Deutschlands* het deel over het Derde Rijk niet, zoals aanvankelijk voorzien, door Hans Mommsen zou geschreven worden, maar (op aandringen van Rainer Zitelmann) door de uitdrukkelijk rechts geöriënteerde historicus Karlheinz Weißmann, tevens aanhanger van de moderniseringstheorie, zij het in zijn lichtjes apologetische variante.

29 Deze kwestie vormt het centrale thema in de discussie die aan de nagedachtenis van de inmiddels overleden historicus Detlev Peukert is gewijd: F. BAJOH, W. LOHE & U. LOHALM (Hrsg.), *Zivilisation und Barbarei. Die widersprüchlichen Potentiale der Moderne. Detlev Peukert zum Gedenken*, Hamburg, 1991.

30 P. REICHEL, *Der schöne Schein des Dritten Reiches. Faszination und Gewalt des Faschismus*, München, 1991. De redenering gaat terug op het bekende essay van de Israëliische historicus Saul FRIEDLÄNDER: *Kitsch und Tod. Der Widerschein des Nazismus*, München, 1984.

31 H. MOMMSEN, “Nationalsozialismus als vorgetäuschte Modernisierung”, in W.H. PEHLE (Hrsg.), *Der historische Ort des Nationalsozialismus*, Frankfurt a.M., 1990, p. 31-46.

32 W. WIPPERMANN, *Wessen schuld?* p. 34-58.

van het Habsburgse Rijk³³. In hoofde van sommigen kan de *Mittellage* gebruikt worden om minstens een deel van de Duitse oorlogsschuld af te wentelen. Niet toevallig valt het samen met een voorzichtige comeback van de 'geopolitiek', een wetenschap die op zoek gaat naar geografische en natuurlijke determinanten in de politiek. Nu komt ze in gepopulariseerde vorm terug om de herinnering aan de eeuwenlange Duitse aanwezigheid in Oost-Europa levendig te houden³⁴. Auteurs die als Duits-nationalistisch omschreven kunnen worden, hebben een troef in handen om het groeiende euro-scepticisme in Duitsland aan te wakkeren. Wie de Midden-Europese zending van Duitsland koestert, laat meestal openlijk zijn anti-westerse sentimenten blijken³⁵.

Veruit de meeste commotie in Duitsland werd veroorzaakt door 'onthullingen' over de oorlogsschuld en in het bijzonder de houding van gewone soldaten in de *Wehrmacht*³⁶. De theorie dat Duitsland

in 1941 tot een 'preventieve aanval' op de Sovjet-Unie gedwongen zou zijn (waarvoor de ware oorlogsschuld in feite bij Stalin en niet bij Hitler wordt gelegd) had destijds de *Historikerstreit* mee doen ontbranden³⁷. Specialisten in de militaire geschiedenis hebben dat kunnen weerleggen³⁸. Nog extremere opvattingen die Duitsland zonder meer willen vrijpleiten van om het even welke oorlogsschuld worden sindsdien verkondigd in openlijk 'revisionistische' kringen, waar trouwens ook de Holocaust-ontkenning een vast onderdeel van het repertorium is. In het extreem-rechtse geschiedenisbeeld vloeien *Kriegsschuld-Lüge* en *Auschwitz-Lüge* bijna automatisch in elkaar over³⁹. Dit zijn echter ontwikkelingen in de politieke marginaliteit die niet te vergelijken zijn met de weerklank die bijvoorbeeld de tentoonstelling over de rol van de *Wehrmacht* tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft gespeeld⁴⁰. Dit ging gepaard met tal van begeleidende publicaties en programma's op radio en televisie. In de tentoon-

33 Zie hiervoor bv. de bijdragenbundel : P. GERLICH, K. GLASS & B. SERLOTH (Hrsg.), *Neuland Mitteleuropa. Ideologiedefizite und Identitätskrisen*, Wien/Torun, 1995, met daarin vooral de bijdrage van de Oostenrijkse politoloog Anton Pelinka ("Mythos Mitteleuropa", p. 13-18).

34 Zo is er o.a. de prestigieuze reeks bij het Berlijnse Siedler-Verlag *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Eine Bilanz in 10 Bänden*, Berlin, z.d.

35 Exemplarisch hiervoor is : R. ZITELMANN, K. WEISSMANN & M. GROSSHEIM (Hrsg.), *Westbindung. Chancen und Risiken für Deutschland*, Berlin, 1993; R. ZITELMANN, *Wohin treibt unsere Republik ?*, Berlin, 1994. Op p. 157 wordt hier zeer expliciet voor een 'andere republiek' gepleit.

36 Het debat was al eerder aangevuurd geworden door de publicaties van de Israëlisch-Amerikaanse historicus Omer Bartov : O. BARTOV, *Hitler's Army. Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich*, New York, 1991.

37 W. WIPPERMANN, *Wessen schuld ?*, p. 59-79.

38 Deze argumenten kunnen teruggevonden worden in de geraadpleegde literatuur over de *Historikerstreit*.

39 G. VERBEECK, "De erfenis van de schuld", p. 166-171.

40 De tentoonstelling *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944* ging in 1994 van start en heeft sindsdien verschillende steden in Duitsland en Oostenrijk bezocht. Ze toonde vooral de gruweldaden die door leden van de *Wehrmacht* in Polen, Joegoslavië en de Sovjet-Unie bedreven werden. De tentoonstelling gaf aanleiding tot een aantal wetenschappelijke conferenties en interventies in het Duitse parlement. Representatieve reacties door historici, militairen en politici zijn terug te vinden in : H.-G. THIELE (Hrsg.), *Die Wehrmachtausstellung. Dokumentation einer Kontroverse*, (Bundeszentrale für politische Bildung), Bonn, 1997.

stelling liet men zien dat het Duitse leger meer verwickeld was geweest in gruweldaden achter het front dan de brede publieke opinie gewoonlijk aannam. De aandacht ging naar de 19 miljoen officieren en soldaten van het geregelde leger en dus niet naar de SS of andere politieonderdelen. Het debat over de *Wehrmacht*-tentoonstelling was een zoveelste fase in de ontmaskering van 'gewone mensen' die, los van de gediaboliseerde SS, betrokken waren bij gruweldaden. De negatieve reacties waren een uiting van de wens om vooralsnog het beeld van het Duitse leger als min of meer 'neutrale instantie' binnen het NS-regime te bewaren. Omdat gewoonlijk niemand het in zijn hoofd haalt om de echte uitvoerders van de jodenuitroeiing ook maar enigszins in verdediging te nemen, komt de perceptie van het miljoenenleger, waarmee vele oudere Duitsers zich nog kunnen identificeren, in het gedrang.

De niet aflatende controverse rond de Duitse oorlogsschuld en het gedrag van Duitse soldaten vooral aan het Oostfront vloeit nog steeds voort uit de stellingen die jaren geleden door Nolte en Hillgruber werden verkondigd. Bij conservatieve (daarom niet onverdienstelijke) historici is steeds de neiging merkbaar geweest om de buitenlandse politiek van Hitler

te beschouwen als een voortzetting van een 'normale' revisionistische koers die alle Duitse regeringen sinds Versailles voerden. Het verst van al daarbij ging iemand als Fritz Fischer, destijds zelf een groot vernieuwer, die de lijn tussen Wilhelm II en Hitler zo scherp doortrok dat Hitler - weliswaar in de context van de Duitse geschiedenis - als een min of meer 'normaal' staatsman te voorschijn komt⁴¹. Sommigen zagen daarin een aanleiding om de schuldvraag ook bij de geallieerden te zoeken. Nolte plaatste de Duitse oorlogsschuld binnen het kader van wat hij de 'Europese burgeroorlog' noemde, namelijk de niets ontziende en alles vernietigende titanenstrijd tussen communisme en fascisme⁴². Een op zichzelf interessant uitgangspunt heeft hem echter tot groteske conclusies verleid: Hitlers beslissing om in 1941 de Sovjet-Unie aan te vallen zou geboren zijn uit de diep gewortelde angst voor de gevolgen van de revolutie van 1917. Ondanks het feit dat Nolte zeker kan verweten worden om Duitsland op een nogal plumpe manier van schuld vrij te pleiten, moet toch ook erkend worden dat men op die manier ook beter het ware karakter van de Duitse oorlogsvoering kan begrijpen⁴³. De 'wereldbeschouwelijke' tegenstelling verklaart waarom Duitsland tegen de Sovjet-Unie een anticommunistische

41 R. SCHWOK, *Interprétations de la politique étrangère de Hitler. Une analyse de l'historiographie*, Genève, 1987, p. 79-82.

42 Zie hiervoor de reactie van Ernst Nolte op zijn critici: E. NOLTE, *Der europäische Bürgerkrieg 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*, Berlin, 1987. Alhoewel zijn 'burgeroorlog'-concept de *Historikerstreit* van nieuwe brandstof voorzag, was Nolte al sinds zijn baanbrekende fascisme-studies in de jaren zestig en zeventig (*Der Faschismus in seiner Epoche*) tot dergelijke standpunten gekomen.

43 Nolte komt hierop terug in het antwoord dat hij aan zijn critici gaf (maar dat deze laatsten natuurlijk geen-zins bevredigde): E. NOLTE, *Streitpunkte. Heutige und künftige Kontroversen um den Nationalsozialismus*, Berlin, 1993, p. 269 e.v.

kruistocht ging voeren die het karakter van een ware *Rassenvernichtungskrieg*aannam. In de Duitse strijd aan het Oostfront lagen een racistische *Weltanschauung*, antibolsjevisme en een geopolitieke obsessie naar meer *Lebensraum* in elkaars verlengde. Ze gaven aan de oorlog een onconventieel en uitzonderlijk brutaal karakter. De gevolgen daarvan kunnen in de *Wehrmacht*-tentoonstelling bekeken worden.

De houding van zo vele Duitsers tijdens het Derde Rijk blijft meer dan vijftig jaar na de feiten voor beroering zorgen. Daarbij gaat het al lang niet meer om 'onthullingen' over de houding van deze of gene hoogwaardigheidsbekleder. De reacties zijn vooral hevig naarmate licht geworpen wordt op denkbeelden, opvattingen en attitudes bij de anonieme massa, met andere woorden de gewone burger of de gewone soldaat. Dit pijnpunt werd voor het laatst nog eens bloot gelegd bij de emotionele reacties op Daniel Goldhagens *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*⁴⁴. Zijn centrale stellingen luiden dat : 1. Duitsland sinds eeuwen een sterke antisemitische traditie had gekend; 2. dat de 'eliminatoire' logica binnen het antisemi-

tisme automatisch in de Holocaust moest uitmonden en 3. dat de meeste Duitsers van deze jodenhaat vervuld waren en zich tot bewuste en 'gewillige beulen' van Hitler hadden laten omvormen. Veel ongenueanceerder dan de Amerikaanse historicus Christopher Browning dat voor hem had gedaan, stelde Goldhagen dat de genocide het werk van 'doodgewone mannen' was geweest⁴⁵. Zijn intentionalistische benadering en het belang dat hij aan het antisemitisme binnen de Duitse politieke cultuur hechtte, lokte terecht veel kritiek uit van historici die hem een gebrek aan comparatief perspectief verweten. Maar het provocerende karakter van zijn boek lag vooral in het feit dat het minstens een soort collectieve schuld van het Duitse volk suggereerde. Het debat dat met wetenschappelijke argumenten gevoerd had kunnen worden, belandde daardoor volledig in een moeras van ideologie en publieke moraal. In de ogen van sommigen zou Goldhagen daarbij opgetreden zijn als een 'joodse scherp-rechter' tegen de 'Duitse natie'. Op de achtergrond van het debat klinken dus opnieuw de geluiden door van sommige pleidooien om van Duitsland, nu het eengemaakt is, opnieuw een 'zelfbewuste natie' te maken⁴⁶. Alsof nog eens moest

44 Wie de reacties op het boek van Goldhagen bijhoudt, krijgt de indruk dat het debat zich tot de Angelsaksische wereld beperkt. Dat het boek in de eerste plaats in Duitsland als een bom insloeg, schijnt de meeste, vaak Duits-onkundige, recensenten te ontgaan. Ondertussen heeft de Goldhagen-receptie in Duitsland op haar beurt een hele literatuurberg opgeleverd. De voornaamste reacties werden gebundeld in : J.H. SCHOEPS (Hrsg.), *Ein Volk von Mördern ? Die Dokumentation zur Goldhagen-Kontroverse um die Rolle der Deutschen im Holocaust*, Hamburg, 1996. Verder het reeds eerder vermelde werk van Wolfgang Wippermann : *Wessen Schuld ?* Voor een overzicht van de linkse reacties op Goldhagen : M. KÜNZEL & K. THORNER e.a., *Goldhagen und die deutsche Linke oder Die Gegenwart des Holocaust*, Berlin, 1997.

45 Het gaat hier om het veelvuldig vertaalde werk van C.R. BROWNING, *Ordinary Men*, New York, 1991.

46 In 1994 verscheen een opgemerkte bundel met bijdragen van vooraanstaande intellectuelen en vertegenwoordigers van de nieuw-rechtse scène met de nauwelijks verholde oproep om Duitsland in zijn rol van 'zelfbewuste natie' te herstellen. Opschudding ontstond er vooral naar aanleiding van de samenstelling

aangetoond worden dat de historische interesse voor alles wat met het nazi-verleden te maken heeft, bijna altijd rechtstreeks verband houdt met het vertrouwen dat men in de toekomst heeft.

Niet iedere nieuwe historische studie over het nazi-verleden geraakte in de wervelstorm van de historisch-politieke debatten terecht. Sommigen bleven in de publieke luwte maar verdienen daarom niet minder een vermelding. Er verschenen genuanceerde tegenhangers van Goldhagens provocaties⁴⁷. Er kan verwezen worden naar de studies van de politoloog Jürgen W. Falter over de kiezers van de NSDAP⁴⁸ of het baanbrekende werk van Götz Aly over de jodenuitroeiing in de context van de expansiepolitiek van de nazi's⁴⁹. Ulrich Herbert publiceerde een lijvige biografie van Werner Best, een

centrale figuur binnen het *Reichssicherheitshauptamt* van de SS die de oorlog moeiteloos overleefde⁵⁰. Fischer Taschenbuch Verlag blijft onafgebroken publicaties over de tijd van het nationaal-socialisme op de markt brengen, de zogenaamde *Schwarze Reihe*. Verder zijn er de talloze nieuwe handboeken, overzichtswerken en encyclopedieën voor een breder geïnteresseerd lezerspubliek⁵¹.

Andere thema's die in de politieke geschiedschrijving van de jaren negentig aan bod kwamen, hadden dikwijls betrekking op de 'keerpunten' en 'scheidingswegen' uit de nationale geschiedenis, momenten waarop zich verschillende alternatieve ontwikkelingsmogelijkheden voordeden⁵². Zo zijn er de nieuwe studies over de Weimarrepubliek⁵³, de denazificatie na 1945⁵⁴ of over de deling

van het bonte gezelschap, met onder meer de historici Ernst Nolte, Karlheinz Weißmann, Michael Wolffsohn en Rainer Zitelmann, de schrijver-regisseurs Botho Strauß, Hans Jürgen Syberberg en Wolfgang Templin, de filosoof Rüdiger Safranski en de uitgesproken rechtse politici Manfred Brunner, Roland Bubik, Steffen Heitmann en Brigitte Seebacher-Brandt : H. SCHWILK & U. SCHACHT (Hrsg.), *Die selbstbewußte Nation. "Anschwellender Bocksgesang" und weitere Beiträge zu einer deutschen Debatte*, Berlin, 1994.

47 S. FRIEDLÄNDER, *Das Dritte Reich und die Juden*, dl. I : *Die Jahre der Verfolgung 1933-1939*, München, 1998 (uit het Engels vertaald). Friedländer, zelf voorstander van het 'slachtofferperspectief' in de Holocaust-historiografie, maakt ten minste een duidelijk onderscheid tussen de genocidale intenties van het regime en het 'ordinaire' antisemitisme van de bevolking.

48 J.W. FALTER, *Hitlers Wähler*, München, 1991.

49 G. ALY, "Endlösung". *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*, Frankfurt a.M., 1995; G. ALY & S. HEIM, *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die Pläne für eine neue europäische Ordnung*, Hamburg, 1991.

50 U. HERBERT, *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903-1989*, Bonn, 1996.

51 Zo is er b.v. : H.U. WEHLER (Hrsg.), *Moderne Deutsche Geschichte*, Darmstadt, 1997 in 12 banden met een actueel overzicht van de stand van het onderzoek van de Duitse nationale geschiedenis vanaf de zestiende eeuw tot vandaag.

52 'Keerpunten' en 'scheidingswegen' zijn favoriete thema's in de theoretische reflectie over het nationale verleden in Duitsland. Zie : C. STERN & H.A. WINKLER, *Wendepunkte deutscher Geschichte 1848-1990*, Frankfurt a.M., 1994, p. 7-14; H.-U. WEHLER, *Scheidewege der deutschen Geschichte. Von der Reformation bis zur Wende 1517-1989*, München 1995, p. 7-14.

53 H.A. WINKLER, *Weimar 1918-1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie*, München, 1993.

54 N. FREI, *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik in die NS-Vergangenheit*, München, 1996.

van Duitsland na 1945⁵⁵. Dit jaar verschijnen ook tal van gelegenheidspublicaties naar aanleiding van de 350ste verjaardag van de Vrede van Münster, het revolutiejaar 1848, de honderdste verjaardag van Bismarcks overlijden of de vijftigste verjaardag van het Marshallplan. Hierbij gaat het meestal niet om nieuw onderzoek maar om commercieel aantrekkelijke overzichtswerken. Het zijn thema's met een hoge actualiteitswaarde die veelvuldig aan bod komen in de media en het onderwijs. Niet toevallig kunnen de publicaties die aan de revolutie van 1848 zijn gewijd, het feit in herinnering brengen dat pas sinds 1989 de doelstelling van een nationale eenheidsstaat op democratische basis kon gerealiseerd worden⁵⁶. In de politieke geschiedschrijving overheerst immers de gedachte dat, alhoewel de geschiedenis zeker niet haar einde heeft bereikt zoals door Fukuyama was voorspeld, de Duitse tijd sinds 1989 toch een bekroning vormt van aspiraties uit de laatste tweehonderd jaar.

Cultuurgeschiedenis : de antropologische verleiding

Wie trendgevoeligheid boven mediabelangstelling verkiest, geraakt al vlug verveeld door de 'hypes' in de politieke geschiedschrijving en kiest voor de kleine sensaties van de cultuurgeschiedenis. In

de jaren vijftig, zestig en zeventig was de politieke geschiedenis zeker toonaangevend in de grote methodologische debatten. Deze pioniersrol heeft ze echter moeten afstaan. Vernieuwingen kwamen van het soort historisch onderzoek dat zich nauwelijks iets aantrekt van nationale grenzen en waarvoor de inspiratiebronnen veel sterker in het buitenland liggen : de 'nieuwe cultuurgeschiedenis'. Veel Duitse historici hebben een soort methodologisch conservatisme aan de dag gelegd, maar de internationale opmars van de cultuurgeschiedenis, volgens sceptici natuurlijk niet veel meer dan een pretentieuze mode, heeft men niet kunnen tegenhouden. In vergelijking met andere westerse landen, is Duitsland op dit vlak aan een behoedzame inhaalbeweging begonnen. Het is vooral binnen dit domein dat momenteel de meest interessante 'grondslagendebatten' worden gevoerd. Hier doet zich een historiografische revolutie voor die niet zonder uitwerking kan blijven voor de andere onderzoeksdomeinen.

In het Duitse taalgebied heeft *Kulturgeschichte* lange tijd een kwalijke bijklank gehad. Ze wordt nog steeds geassocieerd met ouderwetse, 'antiquarische' geschiedschrijving die in de negentiende en twintigste eeuw in de rand van de ernstige wetenschappelijke geschiedschrijving

55 T. GARTON ASH, *Im Namen Europas. Deutschland und der geteilte Kontinent*, München/Wien, 1993 (vertaald uit het Engels).

56 Achterflap van W.J. MOMMSEN, 1848. *Die ungewollte Revolution*, Frankfurt a.M., 1998. Zie verder ook nog de gelegenheidsbundels : D. DOWE, H.-G. HAUPT, D. LANGEWIESCHE (Hrsg.), *Europa 1848. Revolution und Reform*, Bonn, 1998; W. HARDTWIG (Hrsg.), *Revolution in Deutschland und Europa 1848/49*, Göttingen, 1998; I. GÖTZ VON OLENHAUSEN (Hrsg.), *1848/49 in Europa und der Mythos der Französischen Revolution*, Göttingen, 1998.

werd bedreven. Opgevat als ‘volkskunde’ heeft de cultuurgeschiedenis trouwens lange tijd de besmetting door de nazi-ideologie moeten verwerken⁵⁷. Ze kon ook in verband worden gebracht met voorbijgestreefde syntheses van de grote systeembouwers die wel mooie ‘beschavingsgeschiedenissen’ opleverden, maar waarvan de empirische en methodologische betrouwbaarheid niet erg groot was. Cultuurgeschiedenis heeft trouwens steeds te kampen gehad met het ontbreken van een duidelijk afgebakend onderzoeksdomein. Ze kwam nog het best tot haar recht als verbindingsschakel tussen verschillende historische domeinen (politieke geschiedenis, intellectuele of ideeëngeschiedenis, sociale en mentaliteitsgeschiedenis), maar als een alomvattende synthese, in de stijl van Karl Lamprecht of Jakob Burckhardt, had ze afgedaan. In de historiografische debatten van de jaren vijftig, zestig en zeventig -*Strukturgeschichte* versus *Ereignisge-*

schichte, primaat van de *Innenpolitik* of van de *Außenpolitik* - had de cultuurgeschiedenis nauwelijks van zich laten horen⁵⁸. De opkomst van de ‘nieuwe cultuurgeschiedenis’, sinds de jaren tachtig ook in Duitsland, is niet denkbaar zonder de modieuze beïnvloeding door Frankrijk en de Angelsaksische wereld⁵⁹.

Grof geschetst zou men kunnen stellen dat de ontwikkeling van de Duitse historiografie na 1945 twee verschuivingen heeft doorgemaakt⁶⁰. Daaraan gekoppeld kan men drie fasen in de aandachtspunten vaststellen : eerst de politieke geschiedenis, vervolgens de sociale geschiedenis en nu dan de cultuurgeschiedenis⁶¹. Wetenschapshistorisch vervult de *Kulturgeschichte* van vandaag een rol die te vergelijken is met die van de *Sozialgeschichte* of sociale geschiedschrijving in de jaren zeventig. Beide laten zich gebruiken als ‘revisionistische’ modewoorden⁶² om oude paradigma’s te bestrijden

57 K. SCHÖNWÄLDER, *Historiker und Politik. Geschichtswissenschaft im Nationalsozialismus*, Frankfurt a.M./New York, 1992, p. 45-46.

58 H.-U. WEHLER, “Geschichtswissenschaft heute”, in J. HABERMAS, *Stichworte zur ‘Geistigen Situation der Zeit’*, dl. II : *Politik und Kultur*, Frankfurt a.M., 1979, p. 709-753; W.J. MOMMSEN, “Gegenwärtige Tendenzen in der Geschichtsschreibung der Bundesrepublik”, in *GG*, 1981, 2, p. 149-188.

59 Zo b.v. : D. LA CAPRA & S.L. KAPLAN (Hrsg.), *Geschichte denken. Neubestimmungen und Perspektiven moderner europäischer Geistesgeschichte*, Frankfurt a.M., 1988 (uit het Engels vertaald); L. HUNT (Ed.), *The New Cultural History*, Berkeley, 1989; P. BURKE (Ed.), *New Perspectives on Historical Writing*, Cambridge, 1991.

60 Een uitstekend overzicht biedt de Amerikaanse historicus en kenner van de Duitse historiografie Georg G. Iggers : G.G. IGGERS (Ed.), *The Social History of Politics. Critical Perspectives in West German Historical Writing Since 1945*, Leamington Spa/Dover/Heidelberg, 1985, p. 1-48. Ook hij plaatst de ontwikkeling van de naoorlogse (West-)Duitse historiografie in het kader van een intellectuele en wetenschappelijke *Sonderweg*.

61 Het gaat hier natuurlijk minder om afgesloten historische periodes die elkaar niet zouden overlappen, dan wel om dominante paradigma’s. J. RÜSEN, “Grundlagenreflexion und Paradigmawechsel in der westdeutschen Geschichtswissenschaft”, in *Balans en Perspectief. Visies op de geschiedeniswetenschap in Nederland*, Groningen, 1987, p. 31-54.

62 ‘Revisionisme’ is een misleidende term, omdat het heden ten dage associaties oproept met negationisme of Holocaust-ontkenning in extreem-rechtse kringen. Oorspronkelijk kon het begrip ook - en met meer

en gestalte te geven aan een nieuwe orthodoxie. In de opmars van de sociale geschiedschrijving kan men twee vormen onderscheiden, namelijk de *Gesellschaftsgeschichte* of 'maatschappijgeschiedenis' en pas later de *Alltagsgeschichte* of de 'geschiedenis van het dagelijks leven'. Het is bij deze laatste dat de 'nieuwe cultuurgeschiedenis' aansluiting heeft kunnen vinden. Aanvankelijk keerde met name de *Gesellschaftsgeschichte* zich sterk tegen het overwicht van de traditionele, meestal 'evenementiële', politieke geschiedenis die bijna uitsluitend aandacht had voor opvattingen en beslissingen van politici, diplomaten en militairen. Ze verschoof de aandacht naar maatschappelijke structuren en collectieve gedragingen. Maar de *Gesellschaftsgeschichte* was minder radicaal dan ze beweerde te zijn. Haar referentiekader en het onderzoeksdomein bleven in feite grotendeels dezelfde: de beslissingsmechanismen en de veranderingsprocessen in de maatschappij als politieke ruimte. In de praktijk bleef sociale geschiedschrijving te veel een 'sociale geschiedenis van het politieke gebeuren'. De *Gesellschaftsgeschichte* had dan wel een frontale aanval ingezet tegen

de erfenis van het oude historisme, maar het perspectief van waaruit de geschiedenis werd bekeken bleef ongewijzigd. De aandacht bleef uitgaan naar structuren en veranderingen, maatschappelijke transformatieprocessen, sociale groepen, belangenvertegenwoordigingen en dergelijke meer. Het bleef een *Geschichte von oben*, waarin de anonieme kleine acteurs van het historisch proces nauwelijks zichtbaar waren.

De kritiek op de *Gesellschaftsgeschichte*, die meestal werd vereenzelvigd met de *Bielefelder Schule*, werd gedragen door een nieuwe generatie onafhankelijke historici. Een nieuwe stroming in de sociale geschiedschrijving richtte de blik nu resoluut op de *Geschichte von unten*. Met de *Alltagsgeschichte* verschoof de aandacht van de maatschappelijke context naar de dagelijkse leefwereld van gewone mensen⁶³. De nieuwe sociale geschiedschrijving bevorderde de opkomst van de 'microhistorie'⁶⁴. Theoretisch werd ze voorbereid door wat de Franse historicus Roger Chartier de '*retour à la philosophie du sujet*'⁶⁵ noemde, een terugkeer naar de rol van individuen in de constructie

goede redenen - gebruikt worden om er iedere vernieuwingstrend in de geschiedschrijving mee aan te duiden. In Duitsland wordt het vooral sinds de Fischer-controverse in de vroege jaren zestig gebruikt om er de opmars mee te beschrijven van nieuwe vormen van geschiedschrijving tegen de gevestigde historiografische tradities in. In de specifiek Duitse context staat 'revisionisme' tegenover 'neo-historisme': W.J. MOMMSEN, "Between Revisionism and Neo-Historicism. Recent Trends in West-German Historiography", in *Storia della Storiografia*, 1987, 11, p. 104.

63 Richtinggevend voor de thema's en discussies binnen de *Alltagsgeschichte*: A. LÜDTKE (Hrsg.), *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*, Frankfurt a.M., 1989.

64 Voor een overzicht van het debat en de verschillende standpunten in Duitsland: W. SCHULZE (Hrsg.), *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie*, Göttingen, 1994.

65 R. CHARTIER, "L'Histoire Culturelle entre 'Linguistic Turn' et Retour au Sujet", in H. LEHMANN (Hrsg.), *Wege zu einer neuen Kulturgeschichte*, Göttingen, 1995, p. 46.

van een sociale betekenisgeving. Niet de sociale constructies bepalen het bewustzijn van mensen, maar mensen verlenen betekenis aan hun leefwereld. Het is bij deze trend dat de 'nieuwe cultuurgeschiedenis' aansluiting heeft kunnen vinden. *Alltagsgeschichte* beperkt zich al lang niet meer tot de studie van materiële bestaansvoorwaarden, maar betreft hoe langer hoe meer het ruime veld van de subjectief waargenomen en ingebeelde wereld in het onderzoek. De 'nieuwe cultuurgeschiedenis' wordt op die wijze de studie van de manier waarop mensen betekenis verlenen aan hun levensomstandigheden. 'Cultuur' wordt dus niet langer meer opgevat als een geheel van intentionele ideeën en opvattingen die richtinggevend zijn voor menselijke gedragingen, maar als een complex van symbolisch handelen.

De cultuurhistorische kritiek op de sociale geschiedschrijving richt zich vooral op het volgehouden geloof in een 'teleologie van moderniteit en rationaliteit'. *Sozialgeschichte* bleef wezenlijk beperkt tot een geschiedenis van de industriële revolutie en haar gevolgen voor politiek en samenleving. Zij bleef vasthouden aan het dogma van de samenhang tussen economische vooruitgang, meer politieke democratie en culturele emancipatie. Zij deed niets anders dan de 'norm' van het Atlantische beschavingsmodel vastleggen. Voor de schaduwzijden en de kosten van deze

modernisering heeft de *Sozialgeschichte* veel minder aandacht. *Alltagsgeschichte* verplaatst de aandacht naar diegenen die in dit succesverhaal niet voorkomen: vrouwen, kinderen, marginalen, vreemdelingen, maar ook boeren, edelen en 'gewone mensen'. Methodologisch was de *Sozialgeschichte* gericht op het ontwerpen en bestuderen van 'structuren', 'functies' en 'processen', die meestal werden opgevat als empirische realiteiten ('verdingelijkt'). *Alltags-* en *Kulturgeschichte* gaan in de leer bij de methode van de *thick description* (een hermeneutiek die gericht is op het begrijpen van sociale systemen), waarbij de invloed vanuit de linguïstiek, semiotiek en literatuurwetenschap bepalend is.

In de cultuurwetenschappen valt dit alles samen met het debat over de 'post-moderniteit': het wegvallen van rationale kaders en richtinggevend verhalens ⁶⁶. Ook in de geschiedeniswetenschap worden de suggesties van de zogenaamde *linguistic turn* en de *semiotic challenge* overgenomen ⁶⁷. De *Sozialgeschichte* steunt overwegend op het paradigma van de 'moderniteit', *Alltagsgeschichte* en *Kulturgeschichte* op dat van de 'post-moderniteit'. Dat gaat niet toevallig samen met de gestegen belangstelling voor 'feiten en fictie', voor 'historische representatie', voor 'herinnering' en 'beeldvorming' ⁶⁸. Niet de reconstructie van het verleden op zich staat immers centraal, maar het spel met de herinnering eraan. Omdat de grens tussen 'gebeurte-

66 C. CONRAD & M. KESSEL (Hrsg.), *Geschichte schreiben in der Postmoderne. Beiträge zur aktuellen Diskussion*, Stuttgart, 1994.

67 G.G. IGGERS, "Zur 'Linguistischen Wende' im Geschichtsdanken und in der Geschichtsschreibung", in GG, 1995, 4, p. 557-570.

68 B.v. over 'historische cultuur': W. HARDTWIG, *Geschichtskultur und Wissenschaft*, München, 1990.

nis' en 'fictie' vervaagt, heeft het post-modernisme ook in de geschiedschrijving tot een extreme vorm van relativisme geleid. Voor een aantal kernthema's uit de Duitse geschiedenis, bijvoorbeeld de Holocaust, heeft dit tot onoverkomelijke problemen geleid. Is een 'esthetiserende' of 'antiquarische' benadering van zoiets als een genocide aangewezen? Zijn getuigenissen over de gaskamers 'teksten', speelballen van vrije interpretatie of verwijzen ze toch maar naar een dodelijke realiteit voor miljoenen mensen? ⁶⁹ Niet toevallig hebben de kampioenen van de 'nieuwe cultuurgeschiedenis' zich over het algemeen ver gehouden van deze en andere heikele thema's uit de Duitse *Zeitgeschichte*. Ze hebben het terrein overgelaten aan hun geestesgenoten uit de filosofie, de kunst- en communicatiewetenschappen en de literatuurwetenschap.

Ondanks het feit dat er van een nieuwe paradigmawisseling sprake is, is de *Gesellschaftsgeschichte* toch niet helemaal verdrongen door de 'nieuwe cultuurgeschiedenis'. Integendeel, zij kan met goede argumenten zelf het peterschap van de nieuwe 'school' opeisen. De sociale geschiedschrijving van de jaren zestig en zeventig had al eerder de exclusieve aandacht voor de elitecultuur afgewezen en daarmee voor een echte trendbreuk in de Duitse cultuurgeschiedenis gezorgd. Op die manier maakte ze de weg vrij voor meer aandacht voor de 'wereldbeelden' en de cultuurbeleving van gewone mensen.

De overgang werd mogelijk gemaakt van de geschiedenis als *Historische Sozialwissenschaft* in de jaren zestig en zeventig naar geschiedenis als *Historische Kulturwissenschaft* in de jaren tachtig en negentig. Zowel in Duitsland als daarbuiten ging de opmars van de 'nieuwe cultuurgeschiedenis' gepaard met een herdenken van het begrippenpaar 'cultuur' en 'cultuurgeschiedenis'. Etnologische en antropologische cultuurtheorieën, zoals het symbolisch cultuurbegrip van Clifford Geertz, speelden daarbij een grote rol. Maar op eigen bodem kon er ook aansluiting gevonden bij de grondleggers van de Duitse cultuurwetenschappen zoals Max Weber, Karl Lamprecht, Georg Simmel en Ernst Troeltsch. Niet toevallig waren het de pleitbezorgers van de *Gesellschaftsgeschichte*, Hans-Ulrich Wehler op kop, die eerder al grote inspanningen hadden gedaan om het werk van deze Duitse historici en sociologen van rond 1900 terug in de belangstelling te brengen ⁷⁰. Het neo-historisme in de Weimarrepubliek had deze vernieuwingstrend afgebroken. De geschiedschrijving ging zich terug vooral toeleggen op de grote staatsmannen en de cultuur van de geletterde klassen. Onder invloed van het historisme was Duitse geschiedschrijving vooral, zo niet uitsluitend, *Politik-* en *Ideengeschichte*. Om deze reden bleef de sociale werkelijkheid in de moderne en geïndustrialiseerde samenleving lange tijd onderbelicht ⁷¹. Alleen de *Volksgeschichte* in de jaren twintig en dertig heeft getracht daar

69 S. FRIEDLÄNDER (Ed.), *Probing the Limits of Representation. Nazism and the "Final Solution"*, Cambridge, 1992.

70 B.v. : J. KOCKA (Hrsg.), *Max Weber, der Historiker*, Göttingen, 1986; C. GNEUSS & J. KOCKA (Hrsg.), *Max Weber*, München, 1988 e.a.

71 G.G. IGGERS, *The Social History of Politics*, p. 10-11.

iets aan te veranderen. De complicaties met het nationaal-socialisme heeft dit denkspoor na de oorlog echter voor lange tijd gehypothekeerd.

Meer dan elders wordt de 'nieuwe cultuurgeschiedenis' in Duitsland met enige terughoudheid en scepsis onthaald. Niet toevallig verscheen in 1996 de bundel *Kulturgeschichte Heute* als een speciaal nummer in een reeks die door het tijdschrift *Geschichte und Gesellschaft* wordt uitgegeven, sinds zijn ontstaan zowat de spreekbuis bij uitstek van de *Bielefelder Schule*⁷². Het tijdschrift profileert zich als het klankbord van de modernistische sociale geschiedschrijving en heeft al meer dan eens reserves laten blijken tegenover de nieuwkomers. Wolfgang Hardtwig en Hans-Ulrich Wehler benadrukken in hun inleiding dan ook zeer sterk de verdiensten van de *Gesellschaftsgeschichte* in de verruiming van het geschiedenisbeeld⁷³. Zij erkennen grootmoedig de eenzijdige gerichtheid op de macro-historie door hun eigen generatie, maar leggen toch ook nadruk op het feit dat hun sociale geschiedenis de 'nieuwe cultuurgeschiedenis' als het ware heeft voorbereid. Ligt de inspiratie voor de vernieuwde *Kulturgeschichte* in Duitsland niet eerder bij het werk van Max Weber dan bij buitenlandse auteurs als Geertz, Foucault

of Bourdieu? Terecht merken zij op dat de nieuwe cultuurgeschiedenis juist heeft kunnen profiteren van de Weber-rennaissance waarvoor zij zich in het verleden hebben ingespannen⁷⁴.

De discussie over moderniteit en postmoderniteit, over de 'linguïstische Wende' in de geschiedschrijving heeft de Duitstalige wereld laat bereikt⁷⁵. Duitsland heeft zijn eerstgeboorterecht van het postmodernisme uit handen gegeven, zo lijkt wel⁷⁶. De nieuwe cultuurgeschiedenis kan beschouwd worden als een fase in de *nachholende Modernisierung*, de late inhaalbeweging van de Duitse geschiedwetenschap nadat ze pas in de jaren zestig de erfenis van het oude historisme had afgelegd⁷⁷. De opkomst van de sociale geschiedschrijving, en in het spoor daarvan ook de culturele geschiedschrijving, is zelf een cesuur in de intellectuele ontwikkeling van Duitsland. Beide forceerden een trendbreuk in een eeuwenlange - typisch Duitse? - traditie om *Kultur* tot een elitecultuur te reduceren. "Ein Hochkulturbegriff, der ausschließlich geistige Bildung, Kunst und Literatur umfasste, war seit der Romantik konstituens deutschen Selbstverständnisses und wurde im späten 19. und frühen 20. Jahrhundert geradezu zur säkularen Religion des deutschen Bildungsbürger-

72 W. HARDTWIG & H.-U. WEHLER (Hrsg.), *Kulturgeschichte Heute*. (Sonderheft 16 van *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft*), Göttingen, 1996.

73 *Kulturgeschichte Heute*, p. 7-13.

74 D. J. K. PEUKERT, *Max Webers Diagnose der Moderne*, Göttingen, 1989, p. 11.

75 E. HANISCH, "Die linguïstische Wende. Geschichtswissenschaft und Literatur", in *Kulturgeschichte Heute*, p. 212-230.

76 'Postmodernisme' ontstond in Frankrijk en heeft vooral in de Verenigde Staten de geesten in beweging gebracht. Maar stond achter Foucault niet Nietzsche, achter Lacan Freud, achter Derrida Heidegger en achter de Saussure Frege? K. BARKIN, "Bismarck in a Postmodern Age", in *German Studies Review*, 1995, 18, p. 247.

77 *Kulturgeschichte Heute*, p. 12.

tums”⁷⁸. In het perspectief van de ontwikkeling van de Duitse geschiedschrijving na 1945 zien Wehler, Hardtwig en consorten de opkomst van de nieuwe *Kulturgeschichte* als een zoveelste fase in de zoektocht naar een positie ‘jenseits des Historismus’, een proces dat zij zelf op gang hebben gebracht⁷⁹. In navolging van het politieke einde van de Duitse *Sonderweg* in 1945, voltrok dit proces zich dus ook op het vlak van de historiografie. Met recht keren Wehler en anderen zich trouwens tegen de ambities van sommige cultuurhistorici om een nieuwe historische synthese te brengen. Ze verzetten zich dan ook tegen een cultuurgeschiedenis als het nieuwe ‘grote verhaal’⁸⁰. Cultuurgeschiedenis kan in het ergste geval leiden tot ‘culturalisme’: zoals sociaal-economische verklaringen destijds konden vervallen in reductionisme, kan dat ook gebeuren indien ‘cultuur’ wordt opgevat als een alles doordringend en dus deterministisch systeem⁸¹. Indien ‘cultuur’ als integraal idee gebruikt zou worden, duiken de oude totaliteitsutopieën weer op. Een wetenschap die zich niet bewust is van dergelijke gevaren, begeeft zich op glad ijs. Iedere wetenschappelijke discipline moet zich tevreden kunnen stellen met partiële kennis en de zoektocht naar een nieuwe synthese zal alleen maar nieuwe problemen opwerpen (J. Habermas)⁸².

Heeft de opkomst van de ‘nieuwe cultuurgeschiedenis’ nu concrete resultaten opgeleverd voor de Duitse historiografie en voor de *Zeitgeschichte* in het bijzonder? De invloed van andere wetenschappelijke disciplines zoals etnologie en antropologie heeft de belangstelling van de cultuurgeschiedenis in de richting van ‘vreemde culturen’ geduwd: buiten-Europese, al dan niet zogenaamde ‘primitieve’ beschavingen, maar ook een verder verleden (“*the past as a foreign country*”). Niet toevallig is de opmars van de ‘nieuwe cultuurgeschiedenis’ vooral merkbaar bij mediëvisten en vroeg-modernisten. In de contemporaine geschiedschrijving hebben de nieuwlichters zich tot nog toe nauwelijks laten horen. En dat laatste is waarschijnlijk niet alleen in Duitsland het geval. Wie als Duits historicus voor cultuurgeschiedenis belangstelling heeft, is erg aangewezen op voorbeelden uit het buitenland.

De sterkste bevruchting vanuit de ‘nieuwe cultuurgeschiedenis’ doet zich voor binnen het domein waarin in Duitsland een lange traditie bestaat, namelijk de politieke geschiedenis. Zo is er bijvoorbeeld grote belangstelling ontstaan voor het fenomeen van de ‘politieke cultuur’⁸³. Dit concept vond zijn oorsprong in de Amerikaanse politologie van de vroege jaren zestig

78 C. LIPP, “Politische Kultur oder das Politische und Gesellschaftliche in der Kultur”, in *Kulturgeschichte Heute*, p. 81.

79 Voor dit debat kan verwezen worden naar de verschillende posities in: O. G. OEXLE & J. RUSEN (Hrsg.), *Historismus in den Kulturwissenschaften*, Köln, 1996.

80 T. MERGEL, “Kulturgeschichte - die neue ‘große Erzählung’? Wissenssoziologische Bemerkungen zur Konzeptualisierung sozialer Wirklichkeit in der Geschichtswissenschaft”, in *Kulturgeschichte Heute*, p. 41-77. Onder verwijzing naar W. KASCHUBA, “Kulturalismus: Kultur statt Gesellschaft?”, in *GG*, 1995, 21, p. 80-95.

81 C. LIPP, “Politische Kultur oder das Politische und Gesellschaftliche in der Kultur”, in *Kulturgeschichte Heute*, p. 95.

82 *Kulturgeschichte Heute*, p. 13.

83 C. LIPP, “Politische Kultur oder das Politische und Gesellschaftliche in der Kultur”, in *Kulturgeschichte Heute*, p. 78-110.

(Gabriel Almond en Sidney Verba)⁸⁴ en heeft betrekking op de psychologische en subjectieve dimensie in de politiek en de betrekkingen tussen het politieke macroniveau en de microwereld van individuele burgers of onderdanen⁸⁵. Het is bijvoorbeeld met succes toegepast geworden op de studie van de politieke, maatschappelijke en intellectuele ontwikkeling van Duitsland sinds 1871 en draagt dus bij tot het debat over de Duitse *Sonderweg*⁸⁶. Het is tevens bruikbaar voor de vergelijking van de Weimarrepubliek en de opmars van het nationaal-socialisme in een internationaal perspectief. En ten slotte heeft het ook zijn verdiensten bewezen in het historisch verkiezingsonderzoek⁸⁷. Het concept wordt ook vaak impliciet gebruikt in de studie van rituelen en symbolen in een bepaalde politieke context, zoals heldenverering of doden-

herdenkingen⁸⁸. Het is daarbij steeds opvallend hoe het historisch onderzoek in Duitsland op dit vlak voor zijn verdere ontwikkeling afhankelijk is van impulsen uit andere wetenschappelijke disciplines, komende zowel uit binnen- als buitenland. Het denken over 'politieke cultuur' is daarnaast sterk beïnvloed geworden door het sinds 1989 aanzwellende debat over de ontwikkeling van Duitsland als 'migratieland' en de daaraan gekoppelde maatschappelijke discussie over het multiculturalisme en de aanwezigheid van vreemdelingen⁸⁹. Multicultuur en de daarmee verbonden 'politiek van erkenning' van cultureel pluralisme, zoals voorgestaan door de Canadees Charles Taylor, botst in sommige gevallen met het universalisme van waarden dat in de westerse politieke cultuur past (J. Habermas)⁹⁰.

84 Over de ontwikkeling van het concept en de receptie ervan in Duitsland, zie : W.M. IWAND, *Paradigma Politische Kultur. Konzepte, Methoden, Ergebnisse der Political Culture-Forschung in der Bundesrepublik*, Opladen, 1985.

85 'Politieke cultuur' is een afgeleide van het meer algemene 'cultuur'-begrip en draagt daarom zowel de *descriptieve* als *normatieve* betekenis in zich. Dat laatste verwijst dan naar de vraag in hoeverre een reëel bestaand politiek systeem een ideale toestand benadert, of hoe mensen en instellingen zich dienen te verhouden om aan bepaalde vastgelegde politiek-ethische normen te voldoen. Het is in sommige gevallen niet ongebruikelijk om Duitsland - of een bepaalde generatie Duitsers - juist een 'gebrek aan politieke cultuur' te verwijten. Het begrip 'politieke cultuur' is daarom in de ogen van sommigen onbruikbaar. Zie ook : P. REICHLER, "Politische Kultur - mehr als ein Schlagwort? Anmerkungen zu einem komplexen Gegenstand und fragwürdigen Begriff", in *Politische Vierteljahresschrift*, 1980, 21, p. 382-399.

86 Bij wijze van voorbeeld kan verwezen worden naar de invloed van de 'nieuwe cultuurgeschiedenis' op de historiografie van het revolutiejaar 1848. Die kon in het herdenkingsjaar 1998 niet afwezig blijven in het grote literatuuraanbod (cf. *supra*). Zie b.v. : C. JANSEN, T. MERGEL (Hrsg.), *Die Revolution von 1848/49. Erfahrungen - Verarbeitung - Deutung*, Göttingen, 1998.

87 C. LIPP, p. 100.

88 Vooral met betrekking tot de dodencultus in tijden en naar aanleiding van revolutionaire omwentelingen. Recente publicaties : M. HETTLING, *Totenkult statt Revolution. 1848 und seine Opfer*, Frankfurt a.M., 1998; S. BEHRENBECK, *Der Kult um die toten Helden. Nationalsozialistische Riten, Mythen und Symbole*, Köln, 1996.

89 Zie daarvoor b.v. het uitstekende pleidooi van : D. COHN-BENDIT & T. SCHMID, *Heimat Babylon. Das Wagnis der multikulturellen Demokratie*, Hamburg, 1992.

90 Die debat wordt gevoerd in : C. TAYLOR, *Multikulturalismus und die Politik der Anerkennung*, Frankfurt a.M., 1993 (uit het Engels vertaald en met een commentaar van Jürgen Habermas, "Anerkennungskämpfe

Voor het nationalisme-onderzoek geldt de voorbeeldfunctie uit het buitenland evenzeer. Natuurlijk bestaat er op dit vlak een stevige Duitse onderzoekstraditie⁹¹. Het sociaal-historische onderzoek heeft deze traditie aangevuld met vraagstellingen over de rol van sociale groepen in het ontstaan van een nationaal bewustzijn. Maar de nieuwste trends in het nationalisme-onderzoek, en in het bijzonder de impulsen vanuit de cultuurwetenschappen, zijn weeral vanuit het buitenland komen overwaaien. Toonaangevende studies uit vooral de Angelsaksische en Franse wereld hebben hun weg gevonden in de Duitse historiografie. Dit geldt bij voorbeeld voor het werk van Gellner, Smith, Hobsbawm, Hroch, Breuilly, Vovelle of Nora. Voor Duitse historici nemen de mogelijkheden toe om de eigen nationale *Sonderweg* in een internationaal vergelijkend onderzoek te betrekken⁹². De klemtoon ligt daarbij eerder op de genese van het nationalisme en de nationale staat in de negentiende eeuw dan op de *Zeitgeschichte*.

De cultuurhistorische en antropologische impulsen binnen het nationalisme-onderzoek hebben er onder meer toe geleid dat de aandacht niet langer uitsluitend naar leidinggevende figuren, organisaties en bewegingen gaat, maar bijvoorbeeld ook naar factoren als de ‘constructie van nationale identiteit’, het geheel van nationale rituelen en symbolen, voorstellingen van nationale identiteit en stereotyperingen, het fenomeen van het nationalisme als *Ersatzreligion*, de nationalisering van het dagelijkse leven en de betekenis van geslachts-specifieke rollen, kortom alles wat als de ‘cultuur van het nationale’ omschreven zou kunnen worden⁹³. Er bestaat dus een neiging om het nationale fenomeen niet langer in termen van instellingen of van politieke beslissingen van bovenaf te beschouwen, maar als een alomvattend sociaal en cultureel proces van communicatie en interactie binnen een bepaalde gemeenschap⁹⁴. Onder impuls van de ‘nieuwe cultuurgeschiedenis’ begon het historisch nationalisme-onderzoek zich ook in de richting van ‘discoursen’, ‘men-

91 Een recente stand van zaken in het Duitse nationalisme-onderzoek : O. DANN (Hrsg.), *Die deutsche Nation. Geschichte. Probleme. Perspektiven*, Köln, 1994; D. LANGEWIESCHE, “Nation, Nationalismus, Nationalstaat. Forschungsstand und Forschungsperspektiven”, in *NPL*, 1995, 40, p. 190-236.

92 T. SCHIEDLER, *Nationalismus und Nationalstaat. Studien zum nationalen Problem im modernen Europa*, Göttingen, 1992; H. SCHULZE, *Staat und Nation in der europäischen Geschichte*, München, 1995; H.G. HAUPT (Hrsg.), *Regional and National Identities in 19th and 20th Century Europe*, Leiden, 1996.

93 Zie b.v. : C. TACKE, *Denkmal im sozialen Raum. Nationale Symbole in Deutschland und Frankreich im 19. Jahrhundert*, Göttingen, 1995; M. JEISMAN, *Das Vaterland der Feinde. Studien zum nationalen Feindbegriff und Selbstverständnis in Deutschland und Frankreich 1792-1918*, Stuttgart, 1992; H. BERDING (Hrsg.), *Nationales Bewußtsein und kollektive Identität. Studien zur Entstehung des kollektiven Bewußtseins in der Neuzeit*, Frankfurt a.M., 1994.

94 H.-G. HAUPT & C. TACKE, “Die Kultur des Nationalen. Sozial- und kulturgeschichtliche Ansätze bei der Erforschung des europäischen Nationalismus im 19. und 20. Jahrhundert”, in *Kulturgeschichte Heute*, p. 255-283.

taliteiten', 'leef-' en 'ervaringswerelden' te bewegen⁹⁵. Helemaal in de lijn van het particularistische credo van de 'nieuwe cultuurgeschiedenis' wordt er nu ook meer op zoek gegaan naar 'grensgevallen' en 'vergeten nationaliteiten'⁹⁶.

Vanuit de antropologische invalshoek heeft de cultuurgeschiedenis tenslotte ook raakpunten gevonden met de sociale psychologie en de psychopathologie⁹⁷. Voor de Duitse geschiedenis hebben zich hier erg interessante toepassingsmogelijkheden aangeboden. Nieuwe studies hebben de periode tussen de stichting van het Tweede Keizerrijk in 1871 en het nazi-regime beschreven als een socio-culturele geschiedenis van de nervositeit⁹⁸. Vooral het Duitse nationalisme werd gedragen door collectieve gemoedsgesteltenissen als neurose, zuiverheidsobsessie, machtswaan en angst⁹⁹. Amerikaanse historici zoals George L. Mosse of Fritz Stern hadden al eerder in hun werk gewezen op de determinanten in de Duitse mentaliteit die afweek van het West-Europees-Atlantische patroon. Zij gaven met hun stellingen voedsel aan de theorie over de Duitse *Sonderweg*, of de faliekante afzondering van Duitsland ten opzichte

de westerse cultuur. Alhoewel de studie van het begrippenpaar 'natie en emotie' ongetwijfeld veel nieuwe perspectieven opent, moet men zich natuurlijk ook hoeden voor simplistische veralgemeningen over de 'psychologie van het nationalisme' of de 'Duitse mentaliteit'. Want wanneer nationalisme-onderzoek op zoek zou willen gaan naar collectieve 'identiteiten' en 'karakteristieken', zonder die kritisch te bevragen, herstelt het in ere wat het diende te bestrijden, namelijk het irrationele en het stereotiepe in de beeld van 'wij' en de 'anderen'. Een laatste toepassingsveld is tenslotte de brede problematiek van taboe, verdringing en collectieve herinnering, zeker met betrekking tot een 'problematisch verleden'¹⁰⁰. De positie van Duitsland verklaart waarom dit een veld is waarover uitzonderlijk veel wordt gepubliceerd. 'Herinneringsarbeid' is wel met meest tastbare bewijs van de band tussen geschiedenis en actualiteit in Duitsland.

Epiloog

Dat in Duitsland vooral de thema's uit de 'politieke geschiedenis' regelmatig voor publieke opwinding zorgen en dat

95 L. RAPHAEL, "Diskurse, Lebenswelten und Felder. Implizite Vorannahmen über das soziale Handeln von Kulturproduzenten im 19. und 20. Jahrhundert", in *Kulturgeschichte Heute*, p. 165-181; F.-M. KUHLEMANN, "Mentalitätsgeschichte. Theoretische und methodologische Überlegungen am Beispiel der Religion im 19. und 20. Jahrhundert", in *Kulturgeschichte Heute*, p. 182-211.

96 H.A. WINKLER & H. KAEBLE (Hrsg.), *Nationalismus - Nationalstaaten - Supranationalität*, Stuttgart, 1993; M. JEISMANN & H. RITTER (Hrsg.), *Grenzfälle. Über alten und neuen Nationalismus*, Leipzig, 1993.

97 B. ROECK, "Psychohistorie im Zeichen Saturns. Aby Warburgs Denksystem und die moderne Kulturgeschichte", in *Kulturgeschichte Heute*, p. 231-254.

98 Een sociale geschiedenis van de nervositeit schreef: J. RADKAU, *Das Zeitalter der Nervosität. Deutschland zwischen Reichsgründung und Nationalsozialismus*, München, 1998.

99 J. RADKAU, "Nationalismus und Nervosität", in *Kulturgeschichte Heute*, p. 284-315.

100 P. Bettelheim & R. Sreibel (Hrsg.), *Tabu und Geschichte. Zur Kultur des kollektiven Erinnerns*, Wien, 1994. Met bijdragen over Duitsland, Oostenrijk, ex-Joegoslavië, Italië en Frankrijk.

de geschiedtheoretische debatten bijna uitsluitend binnen de ‘cultuurgeschiedenis’ gevoerd worden, hoeft niet te verwonderen. Daarvoor zijn wellicht lange tradities verantwoordelijk, die tot op heden nog niet helemaal uitgewerkt zijn. De erfenis van het historisme verklaart waarom de aandacht zo lang op natie en staat is gericht, en het sociale en culturele leven in het verleden uit het gezichtsveld bleef. Maar het gewicht van de politieke geschiedschrijving heeft waarschijnlijk nog meer te maken met de aard van het land zelf. Veel meer dan burgers van andere landen worden Duitsers geconfronteerd met problemen van politieke aard: staats- en natievorming, internationale relaties, dictatuur en democratie. De erfenis van het nationaal-socialisme, het bestaan van twee Duitse staten en de hereniging zijn maar enkele van de belangrijkste ‘historische ervaringen’ waarmee iedere burger in Duitsland vertrouwd is. *Das Politische* is prominent aanwezig in eenieders individuele ervaringswereld. Het is wellicht nergens zo sterk als in Duitsland dat *Zeitgeschichte* aan *Politik* wordt gekoppeld. Het komt aan de sociale en cultuurgeschiedenis toe om voor historici nieuwe en interessante horizonten te openen, maar of dat veel publieke weerklank zal vinden, is twijfelachtig.

Even opmerkelijk is de Duitse positie in het debat over moderniteit en post-moderniteit. Aan de moderniteit heeft de naoorlogse Duitse historiografie het

ideaal ontleend van een rationeel, ‘verlicht’ geschiedenisbewustzijn, een historisch besef dat burgers moet wapenen tegen de verleidingen van totalitaire utopieën¹⁰¹. De historie ontleent aan deze traditie haar uiteindelijke doelstelling: het aanbieden van *historische Aufklärung*. Het is in het licht van de post-moderne uitdaging dat de Duitse geschiedeniswetenschap niet vlug zal verzaken aan deze roeping. In de huidige discussie over moderniteit en post-moderniteit weerklinken de echo’s van het debat dat in het begin van deze eeuw al werd gevoerd over historisme en relativisme. Het is dan ook met instemming dat Jörn Rüsen zijn voorbeeld Ernst Troeltsch citeert: “*Die Vernichtung der historischen Bildung und des historischen Wissens selbst wäre nur zu begreifen als ein Schluß zur Barbarei und nur durchführbar bei der Rückkehr zur Barbarei auch auf allen anderen Lebensgebieten*”¹⁰². Natuurlijk zijn ook Duitse historici gevoelig voor het dogmatisme en de deficits van het moderniteitsdenken. Heeft de twintigste eeuw niet aangetoond dat “de droom van de rede een monster kan baren” (Goya)? Het is wellicht, steunend op de ervaringen uit de eigen nationale geschiedenis, niet toevallig dat Duitse historici over het algemeen een voorzichtige tussenpositie verkiezen. Zij zijn misschien beter dan anderen geplaagd om te waarschuwen voor de gevaarlijke verleidingen en tekortkomingen van zowel de moderniteit als de post-moderniteit.

Georgi Verbeek

101 H.-U. WEHLER, “Geschichtsbewußtsein in Deutschland: Entstehung, Funktion, Ideologie”, in *Aus der Geschichte lernen? Essays*, München, 1988, p. 25.

102 J. RÜSEN, “Historische Aufklärung im Angesicht der Post-Moderne: Geschichte im Zeitalter der ‘neuen Unübersichtlichkeit’”, in *Streitfall Deutsche Geschichte*, p. 22.

Crisis ? What crisis ? Recent English historical writing

English historians - at least 'proper' English historians - don't like theory. Whatever the undoubted vitality of the historical profession in England in recent decades, it has remained remarkably aloof from the methodological debates and intellectual self-questioning which has assailed historians both in continental Europe and the United States. Patrick Joyce, one of the very few English historians to have embraced the 'linguistic turn' of Franco-American post-structuralism, used a recent article in the influential historical journal *Past and Present* to denounce in spirited terms the intellectual conservatism of his colleagues¹. Locked in the outmoded certainties of liberalism or a Marxist-derived materialism, English historians look with disdain on the queer foreign food offered by such exotic figures as Foucault, Saussure or Hayden White. If other academic disciplines such as sociology and literary theory have proved highly receptive to their theoretical novelty, the historians, bemoans Joyce, have buried themselves in their beloved archives deaf to the crumbling of the empirical positivism which provides their intellectual credo.

As if on cue, Joyce's accusations have promptly been given an obvious focus by the publication of Richard J. Evans' *In Defence of History* (London, 1997). If

ever there was any doubt as to the intellectual philistinism which Joyce detects in the English historical profession, Evans' angry rant provides ample evidence of it. Evans is, however, no fool. Indeed, the importance of his book derives from the fact that Evans in many respects represents everything which has been most lively and energetic in history in England over the last twenty or so years. Together with Geoff Eley and David Blackbourn, he is a member of an influential generation of English historians of Germany who since the 1970s have transformed historical understanding of the transition from the Bismarkian *Kaiserreich* to Weimar democracy and the Hitler state². His major book, *Death in Hamburg* (Oxford, 1987) is an outstanding, if evidentially overloaded, account of the cholera epidemic in Hamburg in 1892 which he uses to demonstrate the mentality of bourgeois city government in nineteenth-century Germany. And he has recently been appointed the Professor of Modern History in Cambridge, a post of considerable prestige and intellectual influence.

When he turns to questions of historical theory, Evans, however, is deeply embarrassing to read. Remarkably, his book achieves the triple distinction of being bad, boring and silly. It is constructed around a denunciation of the manifold errors of 'postmodernism', an intellectual hydra which he never satisfactorily defines but which he accuses of seeking, like some

1 P. JOYCE, "The Return of History : Postmodernism and the Politics of Academic History in Britain", in *Past and Present*, February 1998, n° 158, p. 207-235.

2 D. BLACKBOURN & G. ELEY, *The Peculiarities of German History*, Oxford, 1984; D. BLACKBOURN, *The Fontana History of Germany : The Long Nineteenth Century 1780-1918*, London, 1997; R.J. EVANS, *Rereading German History : From Unification to Reunification 1800-1996*, London, 1997.

malevolent termite, to destroy the reality of the past. Conscious no doubt of appearing too much like an old-fashioned reactionary, Evans avoids merely slaying the dragon of postmodernism with the simple sword of truth. Instead, his characteristic technique is to accuse postmodernists of taking a halftruth and twisting it to absurd ends. Thus, Evans candidly admits that historians have been too naive in their acceptance of the apparent neutrality of the fact, too inclined to construct narratives of meaning out of the random debris of the past, and too uncritical of how their interpretations of the past have been framed by the realities of the present. But Evans holds up to ridicule those knaves of postmodernism who, through their ignorance of the serious scholarship of history, seek to collapse historical certainties into the abyss of absolute relativism. History, Evans insists repeatedly, is a science. It may not have the ability to construct laws or make confident predictions but it remains a profession governed by high standards of scholarship, intellectual rigour and assessment of evidence. To suggest otherwise, Evans alleges in one of his characteristically absurd pieces of hyperbole is to travel down that road of fashionable postmodernism which culminates in the denial of the reality of Auschwitz. Few historians would doubt that there is a serious point to be made here: it is necessary to defend the reality of the past against the modish deconstructors of rhetoric. But Evans is painfully illequipped to make such a case.

Evans' intemperate rant, with its risible Don Quixote tilting at postmodernist windmills, is really of significance only for the broader reality which it displays. His

book has been given considerable publicity, was widely and largely sympathetically reviewed and will no doubt have considerable influence on British students of history in the coming years. Its boorish anti-intellectual tone and introverted mentality, however, only gain credence because its prejudices (beliefs would be altogether too grand a word) reflect those of many of his colleagues. What Evans says out loud, many others say in private. The English historical profession remains, despite its undoubted socio-economic democratisation since the 1960s, a small and (literally) insular world.

That world is not without its forms of diversity. Beyond the frontiers of England, the practice of history in the British state's celtic territories has always constituted a distinctive and, in recent times, more pluralist environment. Scotland and Ireland, in particular, are societies which have generated rich historical debates since the 1970s in which the advocates of a rather soft-focus regional nationalism have been confronted by revisionist historians anxious to pierce the burgeoning myths of nationhood. But history in the English heartland remains an obstinately English institution. This in some respects appears paradoxical. Especially viewed from continental Europe, history in England seems remarkable for the high proportion of its energies which it devotes (at least in the study of the contemporary era) to the history of lands other than Britain. The roll-call of distinguished English historians of contemporary Europe is a long one, stretching from figures such as Richard Cobb, Gwynne Lewis and Norman Hampson on the French revolution to

the nineteenth-century Germanists such as Evans and Blackbourn and finally to historians of the twentieth century such as Ian Kershaw on Nazi Germany and Roderick Kedward on wartime France.

This impression of energy is not a myth. Historians, unlike some other sections of English society, have enthusiastically embraced Europe. Indeed, their wholehearted espousal of European history reflects, one suspects, in some cases a psychological impulse to achieve a certain distance from their cultural background. But, if history in England has been remarkably vibrant in its contribution to European history, its intellectual and social values have scarcely become cosmopolitan. It remains a predominantly male and middle-class world focused on the universities of Oxford, Cambridge and London. It is these institutions which dominate the training, recruitment and reproduction of the historians of the future in England and, in so doing, imbue the profession with its dominant ethos and intellectual assumptions.

The political expression of those values is certainly not unitary. The Thatcherite ascendancy of the 1980s gave rise to a new self-consciously right-wing coterie of historians, most notably Norman Stone, J.C.D. Clark and Correlli Barnett³, who destroyed any notion of a progressivist liberal dominance within the historical

profession. More durably, Marxism has long had a distinct presence within the English historical world. The periodical *Past and Present* was founded by a group of Communist Party historians, a number of whom subsequently went on to posts of high distinction and whose major surviving figure, Eric Hobsbawm, has with superb *fin-de-siècle* irony recently been awarded a knighthood by the Queen (and her New Labour government)⁴. But English Marxism, with its predominant concern with uncovering a hidden reality of working-class history, has proved to be an easy bedfellow with the empirical positivism of the dominant liberalism of the post-war era. Nor has the vogue for social history since the 1960s threatened such certainties. Indeed, it is precisely within the culture of empirical social history that the dominant mentalities of the English practice of history have been most tenaciously defended. There have of course been a few heretics: the eternally rebellious Marxist Raphael Samuel expressed until his recent death a virtuous scepticism about the dominant practices of English history⁵; and, among the advocates of oral history, enthusiasm for recapturing a past untainted by the written word has given way to a healthy concern for the difficulties of the use of non-written evidence⁶.

But these are peripheral voices. English historians remain dominated by the doctorate/monograph/synthesis career-

3 E.g. C. BARNETT, *The Lost Victory: British dreams, British realities 1945-1950*, London, 1995.

4 Hobsbawm's reflections on the methodologies of history have recently been collected and republished as *On History*, London, 1997.

5 R. SAMUEL, *Theatres of Memory*, London, 1994.

6 M. CHAMBERLAIN & P. THOMPSON (eds.), *Narrative and Genre*, London/New York, 1998.

course with its concomitant emphasis on empirical research, wide reading and mature reflection. It is a structure which has many merits, but an openness to the wilder shores of theory is not one of them. Though receptive to the neo-Weberian social science of the 1960s, historians have largely refused to read books which they do not find immediately comprehensible. Truth, they argue, may be elusive but, once discovered, it is not mysterious. In the common sense culture of English history, clear expression is a quality more highly prized than a theoretical framework.

All of this helps to explain both the generous welcome accorded to Evans' book (the translation of which into any other major European language is almost impossible to imagine) and the paucity of theoretical insights in contemporary English history. Significantly, perhaps the only other recent book to confront (however obliquely) such issues is a collection of essays, *Virtual History: alternatives and counterfactuals* (London, 1997), edited by the Cambridge-trained but Oxford-based historian Niall Ferguson, which plays the game of imagining how the twentieth century might have been different if, for example, the First World War had not taken place or Hitler had won the Second World War. This collection of essays is, as Ferguson readily admits, little more than a lighthearted *jeu d'esprit* but one which reflects all too painfully the empirical

mentality of English history. Concerned above all with the methodical exploration of reality, the only way historians can imagine history differently is if they change some of the key facts.

Not everything, however, is quite so barren. The English nineteenth century, long a field of monumental monographs and overwhelming complexity, has recently been revived by a series of outstanding works by, among others, Gareth Stedman Jones, James Vernon, Jose Harris and Jon Lawrence which don't merely change the way in which we think about the political narrative of the era but also demonstrate how an awareness of contemporary social science and linguistic theory can enrich historical scholarship⁷. Little of this, however, has been evident in the study of twentieth-century English history. Here, the monographical industry remains dominant, regularly enriched by the release of new government documents and by the narrowly high political and public-policy preoccupations of institutions such as Peter Hennessy's grandiosely-named but deeply parochial Institute of Contemporary British History⁸. Thanks to such endeavours, with each year that passes we know more about what happened but what remains absent is any real ability to think creatively about what the English experience of the twentieth century might mean.

7 E.g. G. STEDMAN JONES, *Languages of Class: Studies in English Working Class History 1832-1982*, New York, 1983; P. JOYCE, *Democratic Subjects: The Self and the Social in Nineteenth-Century England*, London, 1994; J. HARRIS, *Private Lives, Public Spirit: a social history of Britain 1870-1914*, London, 1994; J. VERNON, *Politics and the People: a study in English Political Culture c. 1815-1867*, Cambridge, 1993; J. LAWRENCE, *Speaking for the People: party, language and popular politics in England 1867-1914*, Cambridge, 1998.

8 See, for example, P. HENNESSY, *Never Again: Britain 1945-51*, London, 1992.

Compared with the collective traumas and radical discontinuities which have characterised most of Europe's twentieth century, England's history has been embarrassingly placid. Through its colonial and European entanglements, Britain may have been responsible for more deaths and suffering than most European nations but these happened (with the notable and rather ghostly exception of Ireland) abroad in foreign fields. At home, the story is an almost tedious one of incremental change and overwhelming continuity. The difficulty of writing about this is well demonstrated by Peter Clarke's *Hope and Glory: Britain 1900-1990* (London, 1996). Published with considerable publicity, Clarke's work is one of the first volumes in a new multi-volume history of Britain launched by the paperback publisher *Penguin* and aimed consciously at a wider readership than the historical profession. Clarke is a skilful historian and one who writes well, but reading his book is a curious experience. It is encyclopaedic, lively and irreverently witty. The events it describes are deeply familiar but, perceived through Clarke's ironic Cambridge gaze, also strangely distant. There is an absence both of passion and of interpretation. Nothing, it seems, ever mattered too much: clashes of ideology and social class were muffled by compromises, politicians muddled through, and 'ordinary people' lived and died much as they had always done.

Clarke makes two attempts to impose a dominant narrative on the subject of his book: the first is the so-called 'welfare state'

interpretation which stresses the progressive democratisation of Britain from a hierarchical society of social and political inequality to one of mass welfare, Keynesian economics and social democratic politics. Highly influential in the 1960s and 1970s, this is an interpretation which rather obviously lost plausibility during the long conflictual decade of Thatcherism in the 1980s. Clarke, writing after the collapse of Thatcherism into the decadence of its final years, makes some attempt to revivify this welfare state interpretation but his heart hardly seems in it. Instead, in his Conclusion he resorts to the second dominant paradigm of the British twentieth century: that of national decline. Almost as long as Belgians have had a sense of living in a post-national state, British historians have had a sense of inhabiting a culture of decline. An empire has been lost, much of the industrial economy is a rusting shell and even the lifeboat of European integration has been scorned. And yet, of course, decline is - as Peter Ghosh remarked in a mordant review of Clarke's book⁹ - no more than a cultural construct based on implicit or explicit comparison with other lands. Twentieth-century Britain has not declined: it is massively more prosperous and powerful than was its nineteenth-century predecessor. As Clarke finds to his cost, writing the history of twentieth-century Britain through the prism of decline easily becomes no more than a process of ironic and almost self-mocking distancing from the events which it purports to analyse.

Perhaps then it is better to write the twentieth-century history of Britain more in

⁹ P. GHOSH, "How We Got to Where We Are", in *London Review of Books*, 28.XI.1996, p. 18-19.

terms of the many things that didn't happen rather than trying to make sense out of the little which did happen. Such at least seems to be the message of the other major work to be published in recent months. Ross McKibbin's *Classes and Cultures. England 1918-1951* (Oxford, 1998) is a peculiar book. Rumour has it that McKibbin was commissioned to write the inter-war volume of the new multi-volume *History of Britain* by Oxford University Press. As such, his book was intended to serve as an authoritative successor to A.J.P. Taylor's highly influential but deeply out-of-date *English History 1914-1945* (Oxford, 1965). Taylor's book was a work of his late years, a witty and light-hearted account which stuck closely to the issues which interested him: predominantly high politics and more especially the incorrigible stupidity of politicians. The need for its replacement is flagrant but McKibbin seems to have chosen to duck the challenge. The published work makes no claim to being part of a *History of Britain*. Instead, the introduction to its more than 500 pages warns the reader that he has found it impossible to confront the trivia of politics and that his thematic book will concentrate instead on the twin subjects of social class and popular culture. What follows is an imposing and well-argued analysis of Britain's social evolution from the end of the First World War to the narrow electoral defeat of the reforming post-war Labour government in 1951.

His book is a substantial achievement and one of the very few which makes one think deeply about the peculiarity of England's contemporary history. It is, however, remarkable not merely for the many political themes which it leaves out,

but for its almost embarrassed admission of how little change there was in Britain, and most especially in England, in these years. After some immediate post-1918 difficulties, the middle class constructed a social and economic world which protected its ethos, interests and lifestyle. The Second World War failed to dent this hegemony and, though the Labour Government elected in 1945 brought a new activist ethos to government, the realities of class remained strikingly immutable. Historians of Belgium will readily spot many analogies with the experience of their own country but McKibbin's book is the antithesis of a heroic narrative. The new interpretation it offers of the English twentieth century seems quite possible to be the rather alarming one that not much happened.

Martin Conway

Recent Spanish Historiography on the Twentieth Century

Spain has had a longer twentieth century than other European countries. Whereas most First World War participants entered the twentieth century in 1914, Spain entered it in 1898, when it lost the remains of its once-legendary colonial empire -Cuba, Puerto Rico and the Philippines - after being defeated by the United States in a brief and catastrophic war. This loss precipitated an ideological crisis among Spanish cultural and political elites, who could not believe that Spain was no longer an international empire in spite of the fact that it had been a third- or fourth-class world power throughout the nineteenth century. To resolve this crisis, the elites began to modernize and europeanize

their country and, in doing so, initiated the Spanish twentieth century.

Now, one hundred years later, historians, political scientists, sociologists and scholars from many disciplines are commemorating the 'crisis' of 1898. Commemorative fervour has eclipsed all insights. Conferences, lectures and reprints of 1898 classics have proliferated all over the country from university to university; from province to province; from editor to editor. Every city shows off its 1898 features, be they local authors or facts. Hundreds of publications have appeared, and will continue to appear, about the origins of the 1898 crisis: the famous generation of 1898 and the consequences of both Spain's defeat and its subsequent transformation. In addition to cultural and financial objectives, the commemoration also aims at rethinking Spain's distinct twentieth-century beginning - as Vicente Cacho does in *Repensar el noventa y ocho* (Madrid, Biblioteca Nueva, 1997).

Although most contributions to the 1898 centennial are either mediocre, extremist or repetitive, one may still detect some novelty even if it is still too early to reach a balanced conclusion. Notable contributions include American hispanist E. Inman Fox's *La invención de España* (Barcelona, Critica, 1997), on young intellectuals and the 'invention' of Spanish nationalism in 1898. Also noteworthy is Juan Pan-Montojo's *Mas de perdió en Cuba. España, 1898 y la crisis de fin de siglo* (Madrid, Alianza Editorial, 1998), which analyzes social mobilization, politics, economics, culture and national identity in the late-nineteenth and early-twentieth centuries, and attempts to unpack the various nationalist

and apocalyptic interpretations of 1898.

The events of 1898 also aroused nationalist feelings in the Catalan and Basque regions. From 1901, Catalonia had its own political party system, and the first Catalan party, the *Lliga Regionalista*, dominated Barcelona. The Nationalist Basque party, or *Partido Nacionalista Vasco*, was formed in the Basque Country/Euskadi in 1894. These parties have been significant actors in the Spanish political scene since their birth. The centenary of 1898 is not being celebrated by Catalan, Basque or socialist historians, the last in spite of Spain's inauguration of social laws and reforms during this epoch. Social and liberal democratic parties did not succeed in their aim to create a modern society until 1931, when the Spanish Second Republic was created. Their success was only momentary, however, as authoritarianism persisted within Spanish society's more conservative echelons throughout the first third of the twentieth century. The Army was an especially authoritarian instrument for political action and participation among those who could not attain power democratically. Civil War became a possibility.

The Spanish Second Republic and Civil War

It is not unusual for historians to work continuously on the main facts of twentieth-century Spanish history. Although large publications appeared after commemorations of the 50th and 60th anniversaries of the Spanish Republic's beginning and end in the Civil War, new interpretations and data are hard to find in such publications and on the whole, the new works have been of little value. This

historical period is being replaced by more contemporary subjects in the studies of younger historians.

Still, some contributions on the period deserve attention. Stanley G. Payne's recent work on the Second Republic, *La primera democracia en España - La Segunda República, 1931-1936* (Barcelona, Paidós, 1995) stands out, as does Santos Juliá's (ed.) *Política en la Segunda República* (Ayer, 20, Madrid, Marcial Pons, 1995). On British policies towards the Spanish Republic during the Civil War there is Enrique Moradiellos' *La perfidia de Albión - Al gobierno británico y la Guerra Civil española* (Madrid, Siglo XXI Editores, 1996), which confirms the known thesis that British neutrality benefited the rebel faction rather than the legitimate government of the Republic. Attention should also be drawn to Mary Nash's book on women's organizations at the front and in the rearguard, *Defying male civilization - Women in the Spanish Civil War* (Colorado, Arden Press, 1995). A more general and interpretative work is Stanley G. Payne and Javier Tusell's *La Guerra Civil* (Madrid, Temas de Hoy, 1996).

Some works attempt to link the republican period to the early Franco years to create a framework for understanding the important changes suffered by Spain. Manuel Ortiz Heras' *Violencia política en la II República y el Primer Franquismo* (Madrid, Siglo XXI Editores, 1996) elaborates new sources with his own methodology to study violence and oppression in the 1930s and 40s. In the same category may be placed Borja de Riquer's *L'últim Cambó (1937-1947) - La dreta catalanista davant la guerra civil i el franquisme* (Vich,

Eumo, 1996), which shows how Francoist discourse permeated the Catalan social structure and provoked the anger of Catalan nationalists.

Franco's Regime

After Franco's death in 1975, some Spanish historians and foreign Hispanists began to criticize Spanish historiography on the period 1939-1975. They opposed official pro-Franco history by emphasizing its repression of the labour movement and clandestine political groups, its curtailment of liberties and the persistence of opposition to it at home and abroad. Noteworthy books include the recently-deceased Manuel Tuñón de Lara's *España bajo la dictadura franquista*, vol.X de la Historia de España Labor (Barcelona, 1981); Josep Fontana's edition, *España bajo el franquismo* (Barcelona, Crítica, 1986); and Javier Tusell's *La dictadura de Franco* (Madrid, Alianza Editorial, 1988). Perhaps the most even-handed historical contextualisation of Franco's regime is Stanley G. Payne's *El régimen de Franco (1936-1975)* (Madrid, Alianza Editorial, 1987).

Deeper knowledge of Franco's years has been attained with monographs on short periods or specific subjects. Detailed studies have been made of the roles played by the domestic opposition, Francoism's political organization, the Church, the Army, education, the 'elites' etc. But the historiography of Francoism is producing its best results only now : see Mónica Lanero's *Una milicia de la justicia - La política judicial del franquismo (1936-1939)* (Madrid, Centro de Estudios Constitucionales, 1996); Miguel A. Ruiz Carnicer's

El Sindicato Español Universitario (1939-1965) - La socialización política de la juventud universitaria durante el franquismo (Madrid, Siglo XXI Editores, 1996); Cristóbal Gómez Benito's *Políticos, burócratas y expertos - Un estudio de la política agraria y la sociología rural en España (1936-1959)* (Madrid, Siglo XXI Editores, 1996).

From Dictatorship to Democracy

There have already been hundreds of studies on Spain's transition to democracy. Early subjective, partisan interpretations have given way to sociological and political research and, excepting a few works - Raymond Carr and Juan Pablo Fusi's *De la Dictadura a la Democracia* (Madrid, Universidad Complutense, 1979) and Paul Preston's *El triunfo de la democracia en España* (Barcelona, Plaza y Janés, 1986) - historians are considering the subject from their own perspective.

Significant works of political science include Professor Ramón Cotarelo's *Transición política y consolidación democrática - España (1975-1986)* (Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas, 1992). Other noteworthy publications include José María Maravall's *La política de la transición* (Madrid, Taurus, 1982) and J.F. Tezamos, R. Cotarelo and Andrés de Blas's collaborative edition, *La transición democrática española* (Madrid, Sistema, 1989). One may observe in all these works a greater effort to scientifically document the political transition. Of interest to understanding this transition is Paloma Aguila Fernández's *Memoria y olvido de la Guerra Civil española* (Madrid, Alianza Editorial, 1996), which maintains that Spain's historical conscience regarding the

Civil War influenced both the justification and legitimisation of Franco's regime as well as the agreed transition to democracy. She explains that fear of war was integral to support for Franco's regime during its first two decades insofar as the Civil War was foremost in Spanish minds during this period. Fear of a second civil war restrained the Left and Right wings and enabled them to collaborate over the practicalities of political transition. Finally, Professor Josep Maria Colomer recently published *La transición a la democracia : el modelo español* (Barcelona, Anagrama, 1998), a genuine interpretation pointing out that the almost perfect Spanish transition has produced a mediocre and low quality democracy.

Historical perspective on the political transition has been helped both by the passage of time and by the inauguration of a new subject, 'Contemporary World History', in the curriculum of contemporary history degrees. This perspective has awakened historians' interest in new research. A celebratory conference on the transition took place in Madrid from November 30th to December 2nd and its novel contributions were published the following year. Professors Javier Tusell and Alvaro Soto jointly edited *Historia de la Transición, 1975-1978* (Madrid, Alianza, 1996), an historical interpretation based on interdisciplinary research. The book contains articles on patterns and economic and social conditions which provide the setting for real political change, articles on the influence of international politics and comparative studies of democratic transition models. The authors maintain that the Spanish transition is best understood with the comparative methodology of

Contemporary World History. One should note that Historia 16, a publishing house which disseminates wide historical themes through its journal, *Historia 16*, has published a one-hundred volume collection entitled *Cuadernos del mundo actual*, which addresses the most significant questions in twentieth-century history. These volumes include a special set about Spain, on Francoism, Transition, and Democracy.

Developing Biography

Although Spanish historiography lacks a biographical tradition, this genre has been practised by many outstanding historians in the last few years. Biographical studies of Spanish politicians and intellectuals are more weighty than their historiographical designation might indicate. Some historians have written comprehensive histories around the lives of Spanish politicians. Such works include José Alvarez Junco's *El Emperador del Paralelo - Lerroux y la demagogia populista* (Madrid, Alianza Editorial, 1990), which explains the creative factors in the political and populist success of Alejandro Lerroux, President of Government, 1933-1935. Other significant studies include Santos Juliá's *Manuel Azaña - Una biografía política* (Madrid, Alianza Editorial, 1994) and Mercedes Cabrera's *La industria, la prensa y la política - Nicolas Maria de Urgoiti* (Madrid, Alianza Editorial, 1994).

'General' Franco and King Juan Carlos have received major attention from historians in love with the biographical genre. The most outstanding is Paul Preston's biography *Franco - Caudillo de España* (Barcelona, Grijalbo, 1994), which completely unmask's Franco's personality.

Besides Preston's and the hagiographic biographies of Franco, there are three major contributions: Javier Tusell's *Franco en la Guerra Civil - Una biografía política* (Barcelona, Tusquets, 1992), Juan Pablo Fusi's *Franco - Autoritarismo y poder personal* (Madrid, El País-Aguilar, 1985) and Alberto Reig Tapia's *Franco 'caudillo': Mito y realidad* (Madrid, Tecnos, 1996).

As for King Juan Carlos, Charles T. Powell has written a two-volume biography entitled *El piloto del cambio: El rey, la monarquía y la transición a la democracia* (Barcelona, Planeta, 1991) and *Juan Carlos - Un rey para la democracia* (Barcelona, Ariel-Planeta, 1995), in which he claims the democratic transition would have been impossible without him. Javier Tusell also explores the restoration of the Spanish monarchy in *Juan Carlos - La Restauración de la Monarquía* (Madrid, Temas de Hoy, 1995).

On Nationalism

Spain cannot help being aware of the various linguistic, political and cultural conflicts produced by its regional diversity. Since the earlier transition, Spanish historians have sought to understand regional nationalisms by placing them in the context of larger political developments. Both the quality and quantity of works on this subject are on the rise.

Scholars such as Borja de Riquer and Juan Pablo Fusi frequently debate nationalisms' role in Spanish history. De Riquer and Fusi conclude in "Nacionalismo e Historia" (*Historia Social*, 1990, 7) that the success of Catalan and Basque nationalism must be attributed to the Spanish State's desta-

bilising weakness in the nineteenth and twentieth centuries.

Notable works on nationalism in general and Spanish nationalisms in particular include Andrés de Blas Guerrero's *Nacionalismos y naciones en Europa* (Madrid, Alianza Editorial, 1994) and his *Enciclopedia del Nacionalismo* (Madrid, Tecnos, 1997), which is a key introductory reference work on nationalism in Spain. Luis Moreno's *La federalización de España* (Madrid, Siglo XXI Editores, 1997) should also be noted. Each regional nationalism has its own specialists, who number too many to mention.

Lengthy and Sizeable Historical Interpretations

Spanish historiography does not have many authors who dare to synthesise two or three centuries in one short book. However, fear of brevity is disappearing and the publishing market now has some excellent thematic abstracts, such as Professor Gabriel Tortella's pioneering *El desarrollo de la España contemporánea - Historia económica de los siglos XIX y XX* (Madrid, Alianza Editorial, 1994). Tortella considers the pattern of Spanish economic development in comparison with that of other European countries. David Reingrose adopts a similar approach in *España, 1700-1900 : El mito del fracaso* (Madrid, Alianza Editorial, 1996), which claims that developments in Spain during the last two centuries have paralleled those in other European countries and hence cannot be discussed in terms of failures or delays. Although economic historians specialise in this kind of interpretation and use numerical data series on the variables

of production, commercial exchange and so on, other historians have attempted the comparative approach from a more general perspective. Such historians include Juan Pablo Fusi and Jordi Palafox, whose *España, 1808-1936 - El desafío de la modernidad* (Madrid, Espasa-Calpe, 1997) maintains that Spain made the same efforts towards modernity as the advanced European countries. This claim sparked controversy among historians and generated discussion about the alleged 'peculiarity' of Spanish development. Although reminiscent of the *Sonderweg* debate in Germany, this discussion seems unlikely to change the approach to history in Spain. Its polemical starting positions are firmly anchored and the debate's ideological and political connotations do not endorse the creation of a new, comparative approach to contemporary Spanish history.

Other historians of subjects such as democratisation, clientelism, and republicanism have provoked a more limited and useful debate about Spanish historiography. Their works observe continuity and change in the modernisation of Spanish society, which reached its zenith in the last twenty years after overcoming sizeable handicaps and difficulties. Such works include Rafael Cruz and Manuel Pérez Ledesma (eds.), *Cultura y movilización en la España Contemporánea* (Madrid, Alianza Editorial, 1997); Manuel Suarez Cortina, *La Restauración (1875-1923) - entre el liberalismo y la democracia* (Madrid, Alianza Editorial, 1997), Salvador Forner (Coord.), *Democracia, elecciones y Modernización en Europa - Siglos XIX y XX* (Barcelona, Crítica, 1997); Nigel Townson (ed.), *El republicanismo en España (1930-1977)* (Madrid, Alianza Editorial, 1994),

and Antonio Robles Egea (Comp.), *Política en penumbra - Patronazgo y clientelismo políticos en la España contemporánea* (Madrid, Siglo XXI Editores, 1996).

A Brief Conclusion

The last decade has seen the modernisation of historiography on Spain's 'long' twentieth-century. Historiographical 'modernisation' has been accomplished partly with the revision of theoretical and methodological approaches. New research has gone beyond the simple compilation of ideologically-useful facts as was done in the Sixties and Seventies. This 'progress' was made possible through young researchers' incorporation into international groups and nets, which allowed them to participate in conferences and write articles for specialized journals. Democracy's restoration and consolidation in Spain has also promoted historical knowledge in its search for legitimacy.

The Socialists' 1982 election pushed economics into the historiographical agenda, and the Government encouraged studies which focused on and legitimated Spain's democratic and socialist roots. Institutions such as the Pablo Iglesias Socialist Foundation and the Education and Science Ministry sponsored large seminars and research groups on democratic social and political movements. This focus both increased knowledge of anti-Francoist social and political movements and revised some of Spanish historiography's more archaic methodological aspects.

New specialist journals have appeared throughout the 1990s. They have inspired and increased the publications of young

historians by bringing them into the historiographic community. Worthy examples include *Historia Contemporánea*, edited by the eminent Spanish historian Manuel Tunon de Lara of the Basque Country University; *Historia Social*, which continues in Valencia thanks to the efforts of historians concerned with worker movements and to economic support from regional political institutions; and *Ayer*, which reviews contemporary history and Spanish society and offers historiographical opinions on each year's most outstanding books. Catalonia, a region steeped in the historiographic tradition, is home to two excellent journals: *Recerques*, which is exclusively scientific, and *L'Avenç*, a widely-read review of historical discoveries.

Despite such developments, Spanish historiography still has a long way to go. Devoted almost exclusively to their own history, Spanish historians face a danger of thematic and methodological fragmentation. They must confront the absence of co-ordination among research groups which operate in departmental or regional isolation from one another. On top of historical research's usual isolation and methodological individualism, the selection of local and regional subjects precludes consideration and elaboration of the long view or global picture. However, research groups are actively attempting to bridge this gap.

Progress towards historical knowledge continues to be made primarily by means of commemorations and conferences on important and hitherto-unknown subjects of recent history, although the fruits of every-day research should not be underestimated. Further progress requires

integration of the comparative approach into Spanish historiography. Spanish assimilation of new historiography - social and intellectual history, for example - is still overdue. It would also be useful for historians to keep abreast of work in the social sciences, as they risk being surpassed by the more specialized economists, sociologists and political scientists.

Spanish historiography is making steps towards overcoming its remaining challenges. These steps include the discovery and incorporation of new theories and methodologies, as discussed above, which are producing results in social, economic and political history. While the future should reveal whether Spanish historiography can succeed in completely modernising itself, progress will only extend the historiographical horizon and highlight new paths for further research.

Antonio Robles Egea